

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І РЕФОРМИ В УКРАЇНІ: СЕРІЯ КРУГЛИХ СТОЛІВ ХАРКІВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ТОВАРИСТВА У 2016 РОЦІ¹

У 2016 р. Харківське юридичне товариство спільно з часописом «Філософія права і загальна теорія права» продовжили серію круглих столів, об'єднаних тематикою верховенства права і реформ в Україні. У роботі круглих столів, які відбулися у березні–грудні 2016 р., взяли участь понад сто вітчизняних учасників із визнаних центрів української юридичної науки – Києва, Львова, Одеси, Ужгорода, Харкова, а також зарубіжні фахівці. Доповідачами й учасниками дискусій стали науковці, громадські діячі, правозахисники, зокрема відомі правознавці – представники різних шкіл вітчизняної юридичної науки: В. Борисов, Є. Бурлай, Д. Вовк, В. Гаращук, К. Горобець, Д. Гудима, О. Дроздов, І. Коліушко, В. Лемак, О. Литвинов, Д. Лук'янов, П. Любченко, С. Максимов, О. Нестеренко, О. Овчаренко, О. Петришин, С. Погребняк, Ю. Пономаренко, С. Рабінович, О. Радутний, Ю. Разметаєва, В. Речицький, М. Савчин, В. Смородинський, О. Стомба, В. Сущенко, О. Тарасов, О. Уварова, М. Черенков, С. Шевчук, О. Шостко та ін.

Круглий стіл «Верховенство права і реформа адвокатури: досягнення, проблеми, перспективи» (15 березня 2016 р.)

Серію заходів відкрито 15 березня 2016 р. проведенням круглого столу «Верховенство права і реформа адвокатури: досягнення, проблеми, перспективи».

У вступному слові доктор юридичних наук, професор **С. Максимов** (м. Харків) нагадав, що у минулому році круглі столи було присвячено обговоренню таких тем, як проблеми реформи судової системи, конституційної реформи, люстрації, реформи прокуратури, інших проблем, пов'язаних саме з реформуванням правової системи в Україні, а сьогодні – проблемам реформи адвокатури.

Модератор круглого столу, кандидат юридичних наук, доцент **В. Смородинський** (м. Харків) наголосив на важливості реформи правосуддя як ключової для верховенства права в Україні. Він зазначив, що візуально цю реформу можна уявити як прямокутний трикутник, у якому сума квадратів катетів дорівнює квадрату гіпотенузи, де як гіпотенузу можна розглядати судову владу, а катетами – адвокатуру та прокуратуру. Вказана реформа неможлива, якщо не реформувати ці катети. При цьому реформа судової влади просувається дуже важко та повільно, результати реформи прокуратури наближені до нульових, тому остання надія – на реформування адвокатури, другого катета, який підтримує весь трикутник правосуддя.

¹ Серію круглих столів «Верховенство права і реформи в Україні» було проведено за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

Дискусія на круглому столі «Верховенство права і реформа адвокатури: досягнення, проблеми, перспективи»

Адвокат, голова Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури України **О. Дроздов** (м. Харків) розпочав виступ із необхідності гарантій прав адвокатів та адвокатської діяльності, без яких судова система стає вразливою. Він визнав, що на сьогодні дійсно відбувається лобіювання, проштовхування змін до законодавства про адвокатуру в межах адвокатських можливостей та чинного законодавства. Передусім є намагання внести зміни до Конституції України у вигляді ст. 131², де йдеться про незалежність адвокатури на конституційному рівні та виключне представництво адвокатами інтересів своїх клієнтів у судах. Він наголосив, що відповідні зміни не вплинуть на обсяг тих прав, які передбачено чинною редакцією Конституції, зокрема статтями 157 та 158. Така позиція має певну підтримку. У першому читанні законопроект було прийнято, однак найближчим часом планується досить масштабне обговорення спільно з Адміністрацією Президента ще одного проекту змін до законодавства про адвокатуру, до якого адвокати висловлюють зауваження. Одним із ключових аспектів зауважень є питання доступу до професії, зокрема потреба у стажуванні. Другим – питання, пов'язані з послабленням гарантій і незалежністю органів адвокатського самоврядування. І у відповідь на випадки деяких правозахисників, які ставлять під сумнів необхідність закріпити незалежність саме на рівні Конституції, є бажання відіслати шановних колег до рекомендації Комісії ради європейських суддів від 2013 р., де чітко написано про потребу на найвищому державному рівні закріпити незалежність судової системи, тому те саме слід зробити і з адвокатурою.

Висловлюючи свої міркування з приводу тих проблем, які пов'язані саме з адвокатурою, доповідач наголосив на необхідності торкнутися болючих питань, зокрема щодо безпеки адвокатів. На сьогодні адвокат, який віддано, ефективно та професійно захищає інтереси своїх клієнтів, стає вразливим. І держава не в змозі належним чином захистити життя, здоров'я та майно самих захисників.

Потрібно також звернути увагу – на цьому також зосередила свою увагу Національна асоціація адвокатів України (далі – Асоціація) – на постійне, систематичне підвищення кваліфікації адвокатів. Це дуже серйозний, потужний напрям реформи, який має і практичне значення. Асоціація спільно з судовим корпусом проводить заходи з підвищення кваліфікації, під час яких відбувається орієнтування адвокатів, зокрема, на застосування й урахування практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). 17 грудня 2015 р. Асоціація створила Вищу школу адвокатури. Дуже часто постає запитання: що це за заклад буде, чим він займатиметься? На думу О. Дроздова, формат цієї установи буде схожим на заклад післядипломної освіти. Планується підвищення кваліфікації адвокатів, помічників адвокатів і стажистів. Розробляється низка заходів, спрямованих на те, щоб охопити всі ці кола. Доповідач звернув увагу на те, що «й адвокати, і мої колеги, проводять такі заходи безкоштовно. І ми розуміємо відповідальність, розуміємо, що рівень захищеності та затребуваності адвоката обумовлений, перш за все, рівнем його знань, знань, які він може ефективно впровадити на практиці».

Кандидат юридичних наук, доцент **О. Овчаренко** (м. Харків) поставила запитання про фінансування Вищої школи адвокатури та її конкурентоздатність порівняно з іншими навчальними закладами, які надають аналогічні послуги.

О. Дроздов пояснив, що питання фінансування на сьогодні досить складне, оскільки Рада адвокатів України коштів на проект не виділяє, однак ведуться перемовини з європейськими інституціями для отримання відповідного фінансування щодо запровадження програм підвищення кваліфікації адвокатів, є сподівання отримати грантову підтримку. Можливо, школа буде фінансуватися за рахунок внесків самих адвокатів і буде спрямована на виконання завдань, які стоять перед адвокатурою загалом. Щодо конкуренції, то адвокати любіють, щоб у Законі про адвокатуру та адвокатську діяльність у новій його редакції з'явилося таке поняття, як «вища школа адвокатури» як необхідний заклад, який займатиметься саме підвищенням кваліфікації.

У продовження обговорення кандидат юридичних наук, доцент **Ю. Пономаренко** поставив запитання: «Чому функцію підвищення кваліфікації адвокатів не можуть виконати університети?»

Відповідаючи, **О. Дроздов** зазначив, що подальший рух у цьому напрямку та відповідні угоди, меморандуми з університетами можливі, однак, все ж таки, університет – це освітній заклад, тоді як адвокати, окрім ґрунтовних освітніх знань, дадуть ті знання, які є суто практично зорієнтованими.

Доктор юридичних наук, професор **С. Погребняк** попросив назвати шість основних напрямів реформування адвокатури, які необхідно запровадити, на думку прихильників реформи загалом та доповідача зокрема.

У відповідь **О. Дроздов** виокремив такі напрями: 1) питання, пов'язане з запровадженням виключного представництва адвокатами клієнтів у судах; 2) запровадження на конституційному рівні незалежності адвокатури, з якого випливає посилення гарантій адвокатської діяльності; 3) посилення незалежності органів адвокатського самоврядування; 4) запровадження ефективної системи підвищення кваліфікації адвокатів, помічників і стажистів, яка буде включати відповідний заклад, розробку спеціальних програм, відеолекцій на базі Вищої школи адвокатури та Національної асоціації адвокатів; 5) запровадження

внутрішніх механізмів контролю за дотриманням правил адвокатської етики; б) питання, пов'язане з оптимізацією та фінансуванням системи органів адвокатського самоврядування, так звана «фінансова безпека» адвокатури.

В. Смородинський поставив під сумнів наявність прямого зв'язку незалежності адвокатів із закріпленням її у Конституції України. Він також запитав, чи дійсно присутні адвокати відчувають залежність і якщо так, то від кого і в якому вигляді?

О. Дроздов у відповідь пояснив, що якби на сьогодні не поставили питання про те, що адвокати, особливо ті, які беруть участь у резонансних справах, відстоюють і виборюють свої права, зокрема й ціною власного життя, то були б недостатніми гарантії життя та здоров'я адвокатів, – і закріплення на рівні Конституції та подальше внесення змін до Кримінального кодексу України (далі – КК України) можуть стати відправною точкою для виправлення ситуації. Він зазначив, що адвокати відчувають залежність від адміністративної системи, від судів і прокурорів, із якими доводиться стикатися.

Юрисконсульт **Д. Остапенко** (м. Харків) зауважив, що на сьогодні не так багато адвокатів, які практикують у галузях права, не пов'язаних із цивільними та кримінальними справами. Водночас обсяг цих справ, навантаження доволі високе. Що будуть робити клієнти, коли буде введена монополізація? До кого вони будуть звертатися? До цього обмеженого кола адвокатів?

О. Дроздов у відповідь навів приклади країн, де, на його думку, успішно введена або планується подібна монополізація, зокрема Білорусь, Казахстан і Російську Федерацію. Суть монополії полягає не в тому, щоб обмежити клієнта та його доступ до правових послуг. Ніхто не заборонить юристу, фахівцю, бізнес-юристу взяти участь у процесі поряд з адвокатом і доводити свою позицію. Крім того, в Україні вже розповсюджена практика, коли компанії залучають адвокатів у всіх своїх судових спорах. Монополія передбачається поетапна, буде можливість юристам перекваліфікуватися, набути відповідного статусу. На сьогодні ті вимоги, які пред'являє Рада Європи на цьому етапі реформування, дотримані. Адвокатура не є закритою, але у судовому процесі повинні змагатися рівні сторони, професійно підготовлені, обізнані з судовими процедурами.

У зв'язку з обговоренням адвокатської монополії **С. Погребняк** запропонував доповідачеві навести чотири конкретних аргументи на користь цієї монополії для суспільства.

О. Дроздов зазначив, що перевага для суспільства лише одна, однак вона ключова – підвищення якості правової допомоги.

С. Погребняк поставив запитання про те, якими будуть індикатори підвищення такої якості? Збільшиться чи зменшиться у результаті цього кількість скарг до ЄСПЛ?

Відповідаючи, **О. Дроздов** наголосив, що індикатором цього буде належний захист інтересів у судах. Також наслідком адвокатської монополії є забезпечення права на справедливий суд, зросте рівень довіри до судової системи та може зменшитися кількість звернень до суду.

Адвокат, голова Ради адвокатів Харківської області, директор Регіонального центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги в Харківській області **В. Гайворонська** (м. Харків) додала, що монополія дасть змогу зменши-

ти кількість шахраїв, які громадянам представляються адвокатами, беруть гроші та зникають.

У своєму виступі вона зосередилася на декількох тезах, передусім на формуванні адвокатського корпусу як гарантії надання якісної правової допомоги. Так, пропонується прибрати інститут стажування, залишити лише інститут помічників, видаючи свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю тим, хто пропрацював два роки помічником. На жаль, із цим не можна погодитися, зокрема згадуючи власний досвід, тому добре те, що чинний Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає альтернативу: стажування й інститут помічників. Дуже корисно сформулювати адвокатське досє та виконувати все те, що запропоновано у Положенні про стажування (вивчення історії адвокатури, правил адвокатської етики, законодавства, що регулює адвокатську діяльність), а потім відвідати безпосередньо судові засідання за різними напрямками та скласти певні процесуальні документи. При цьому доповідач сказала, що виступає проти інституту помічників у тому форматі, в якому він сьогодні є, оскільки були випадки, коли людина прийшла і каже, що працювала помічником адвоката, але на той час, коли це відбувалося, взагалі в Україні не перебувала. Певні обставини говорять про те, що той формат на сьогодні, який є у помічника, зовсім нерозумний. Дійсно, є адвокати, які справді своїх помічників навчають усьому, однак є і протилежні випадки. Отже, якщо говорити про інститут помічника та стажиста, то в законі обов'язково потрібно передбачити і права стажистів, і їхні гарантії, і права помічників, і їхні гарантії. Помічник повинен мати право бути присутнім під час слідчих дій і будь-яких судових процесів. І якщо сьогодні ми говоримо про відкритість судової системи, то можна було б навіть записати як обов'язок помічника мати з собою певні засоби та фіксувати певні події за дорученням адвоката. Це буде дуже корисно для молодого працівника, який побачить все на власні очі.

Особливо важливо, що на сьогодні у нас не існує безпеки ані помічника, ані стажиста. Однак вони так само, як і адвокат, ходять із певними доказами і паперами, які пов'язані з наданням правової допомоги. І якщо ми говоримо про якість надання такої допомоги, то повинна бути певна відповідальність будь-якої особи, яка втручається у діяльність помічника, стажиста чи адвоката. На жаль, ми сьогодні маємо лише один вирок на території Харківської області, коли дійсно третя особа втрутилася у діяльність адвоката, отримавши певну міру покарання – три з половиною роки позбавлення волі. Але вирок лише один, а випадків втручання – безліч. Навіть згаданий вирок отриманий лише завдяки тому, що, по-перше, представники Комітету захисту прав адвокатів постійно ходили і в суд першої інстанції, і на досудове слідство, і в апеляційний суд; по-друге, не обійшлося без допомоги як засобів масової інформації загалом, так і окремих журналістів зокрема.

Сьогодні дуже багато говорять про монополію. Що таке правова допомога? Її надають безліч людей, не лише адвокати, й останні ніколи собі її не заберуть. Будь-який працівник оперативного підрозділу, коли затримує особу, роз'яснює їй певні права. Це правова допомога? Безперечно, так. І адвокатура, безумовно, не прагне до неї. Якщо в будь-якому суді суддя починає судовий процес, він сам розповідає учасникам процесу про їхні права. Нотаріус під час укладення угоди, працівник Пенсійного фонду, податковий інспектор також надають певні

роз'яснення. Це також види правової допомоги. Але те, що ми сьогодні розуміємо під правовою допомогою адвокатів – це дещо інша правова допомога, і потрібно зосередитися саме на гарантіях адвокатської діяльності під час обговорення законопроекту, тому що тоді, коли адвокат розуміє, що він захищений, це дійсно буде працювати. На сьогодні ані майно адвоката, ані його житло, ані члени його сім'ї взагалі жодним чином не захищені. Якщо адвокатам спалюють автомобілі, то ст. 194 КК України тут недостатньо, повинна бути окрема стаття з серйозною санкцією, тому що адвокати є дуже вразливими. Їхня праця складна та небезпечна. Доповідач навела приклад із власної практики. «У нас була цивільна справа, але позивач загалом відбув 27 років у місцях позбавлення волі, тож коли я вперше прийшла до залу судового засідання, єдине, що він робив – це погрожував. Він погрожував тим, що в мене є донька, він розповідав, що саме він робив (а він двічі відбував покарання за зґвалтування маленьких дівчаток), і, на жаль, на той час наше законодавство взагалі не передбачало будь-якої відповідальності, незважаючи на те, що він це робив у залі судового засідання. Тоді ще не було фіксації процесу, і я розуміла, що залишаюсь наодинці з ним. На жаль, в Україні зараз дуже модно, щоб під час судових слухань заходили люди і щось розповідали. Наприклад, зайшла група людей, в яких було дві шини з собою. Вони на стіл судді поклали одну шину, потім другу, взяли зі столу те, що вважали за потрібне, дістали запальничку і просто запалили. Суддя продовжував вести судові засідання, робив перерви, на місці телефонував до міліції, однак держава не захистила ані мене як адвоката, ані інших учасників процесу, ані суддю. І саме за цей злочин, я вважаю, що прийти і робити це – злочин, повинна наставати реальна відповідальність. Коли буде не один вирок, як у Харківській області, а декілька по всій Україні. Наскільки мені відомо, немає більше випадків, щоб особа дійсно понесла покарання саме за статтями, які захищають адвокатів. На мою думку, це неприпустимо. Якщо ми говоримо про надання якісної правової допомоги, то адвокатський корпус повинен відчувати саме захист і безпеку, тому що коли ти займаєшся певною справою, а особливо якщо це політична справа чи ще якась резонансна, то є безліч людей, які здійснюють тиск. Тиснуть як завгодно – опосередковано, через когось, тиснуть на твоїх близьких, приїжджають до школи і говорять із вчителем твоїх дітей. Отже, адвокат повинен бути захищений і до КК України повинні вноситися відповідні зміни».

Ю. Пономаренко заперечив доцільність внесення змін до КК України та введення окремих складів злочинів як перешкоджання адвокатської діяльності, оскільки це потенційно призводить до зайвого «подрібнення», коли для кожної спеціальності – вчителів, агрономів, медиків – знадобиться окрема стаття у законі. Він провів аналогію з діяльністю університетського викладача, який ставить низький бал на іспиті, отримуючи після цього погрози від «ображеного» студента, зокрема погрози життю і здоров'ю дітей, візити до школи, де вони навчаються, тощо.

Помічник судді Харківського окружного адміністративного суду **А. Сохіякян** (м. Харків) запропонувала у зв'язку зі згаданими випадками реформувати судову систему таким чином, щоб доступ до судових засідань був кількісно обмежений, визначити певну кількість осіб, які мають заходити як вільні слухачі.

В. Гайворонська зауважила, що судова система повинна бути відкритою, але безпека учасників – це інше питання. Лише тоді буде безпека, коли буде

певна відповідальність. І тоді, коли люди зрозуміють, що так себе поводити не можна.

О. Дроздов додав, що «в світлі цієї проблеми слід повернутися до питання незалежності, як зовнішньої, так і внутрішньої. Якщо адвокат бере на себе відповідальність захищати того чи іншого клієнта, як мій заступник – представників ГРУ, чи як я зараз захищаю водія BMW, якого розстріляла поліція, ти на собі відчуваєш цей певний тиск і розумієш, що якщо буде вчинено злочин проти адвоката, поліція його не буде розслідувати. Воно їй не потрібно. Ось у чому питання незалежності. І це питання до суспільства».

С. Максимов поставив запитання: «Які були б наслідки для того, хто загрожує адвокату в описаній вище ситуації, за межами суду або в суді? Які були б наслідки в Україні та зарубіжних державах? І чи можна в Україні прийняти ті самі норми, що у таких державах діють?»

В. Гайворонська пояснила, що прийняти такі норми вкрай важливо, просто необхідно. Як приклад незахищеності можна навести проведення обшуків у адвокатів. Що робить сторона обвинувачення тоді, коли адвокат має, на їхню думку, якісь матеріали, що здатні, можливо, повністю «розвалити справу»? Приходять і проводять обшук. І сама процедура обшуку повинна бути належним чином прописана при реформуванні законодавства про адвокатуру. Клопотання про проведення повинні розглядати не районні суди, а суди не нижче апеляційного рівня. Крім того, приїжджають слідчі з ухвалою суду, де написано «провести обшук в Іванова Івана Івановича». Але про те, що він адвокат, ні слова не сказано. Так, він дійсно Іванов Іван Іванович, дійсно це його адреса – і ця адреса є в Єдиному реєстрі адвокатів України. Ось за сам факт того, що слідство йшло за цією ухвалою, підписувало у прокурора області та не спромоглося зрозуміти, що ця людина – адвокат, хоча і прізвище, й адреса його внесені до Єдиного реєстру – вже повинна бути відповідальність. Відповідальність за непрофесіоналізм слідчих, які отримали таку ухвалу. Доповідач зазначила: «Ми створили спеціально, грубо кажучи, групу взаємодопомоги при Раді адвокатів Харківської області – Комітет захисту. Чому? Коли приїжджає один член Ради, який за законом має право там перебувати, і адвокат, у якого проводять обшук – це всього лише дві людини. А коли приїжджає двадцять адвокатів, коли вони приїжджають із відеокамерами, тоді людина, яка проводить незаконну слідчу дію, розуміє, що це оприлюднюється. І декільком таким незаконним діям ми змогли перешкодити не процесуальними методами. Однак відповідальність за це ніхто не поніс. Проводилися якісь внутрішні розслідування, хтось писав якісь пояснення, але в кримінальній площині це не знайшло відображення. Я вважаю, що це умисний злочин, що слідчі прекрасно розуміли, що це адвокатський офіс, бо, як мінімум, на дверях висить табличка і, як мінімум, у цьому ж райвідділі адвокат із цими співробітниками брав участь в інших слідчих діях. Тобто вони розуміли, що він – адвокат. І за це відповідальність, на жаль, в Україні на сьогодні не передбачена».

О. Дроздов доповнив, що проблема лежить у двох площинах. По-перше, потрібні належні процедури, які б гарантували адвокатську діяльність. Можна наводити як приклад десятки рішень ЄСПЛ з приводу обшуків адвокатів. Наприклад, одне з рішень було проти Португалії, де здійснюється не тільки попередній судовий контроль, а й постфактум. І те, що назбирав слідчий, він несе до слід-

чого судді та говорить: «Ось, я зібрав». А слідчий суддя у цій справі (там було 35 об'єктів), умовно кажучи, говорить: «Ці десять об'єктів ти взяв незаконно, ти їх в суд не відправиш». Тобто перше – належна, відповідна судова і досудова процедури. І друге – ефективність кримінальної відповідальності. Доповідач також наголосив: «Я скажу чесно, відверто, колеги, що повинні відбуватися досить серйозні системні зміни в нашій ментальності, і на рівні наукового середовища теж. Чому? Тому що ми звикли говорити “так” суддям, ми звикли говорити “так” прокурорам, але як тільки з'являються адвокати – навіщо? Ні, колеги. Таке саме ставлення повинно бути, його слід культивувати. І, напевно, потрібно починати з наукового середовища. Якщо ти відчуваєш пієтет і готуєш висновок, чудовий, вихолощений висновок для Генеральної прокуратури, тому що ти розумієш, що щось може статися, може бути якась реакція з боку Генеральної прокуратури, можуть доцента на допит викликати, можуть. То ти так само повинен розуміти, і так само відповідально готувати висновки, використовуючи весь свій науковий запал, емоції і все інше для адвокатів. Я по собі це знаю, я член кафедри кримінального процесу. Ми готуємо матеріали для прокурорів і суддів. Ми не стараємося для адвокатів. Тому, колеги, питання лежить глибше, у ментальному ставленні до адвокатури загалом, починаючи, як зараз кажуть, з еліт. Із наукової еліти, політичної еліти. Не годиться, коли Міністр внутрішніх справ виступає і каже: “Ми затримали злочинця”. А він не знає, хоча йому вже говорили, і я йому говорив, що є рішення “Шагін проти України” і “Довженко проти України”, що не можна цього говорити. Тому ментальність потрібно змінювати». Доповідач зазначив, що у Верховній Раді України є достатня кількість адвокатів, націлених на реформування. Вони прекрасно розуміють, що таке незалежність, як зовнішня, так і внутрішня – які процедури потрібні адвокатам для того, щоб гарантувати їхню діяльність; що кримінальна відповідальність повинна бути реальною та ефективною; ефективними і результативними повинні бути процедури, тому що як тільки виникає справа проти адвоката – ніхто нічим не займається. Прокуратура, процесуальні керівники цим не займаються, їм це не цікаво.

На сьогодні чомусь ніяк не можна роз'єднати тезу, яка екстраполює ставлення до клієнта на адвоката. Якщо адвокат захищає терориста чи хабарника – все, він такий саме поганий і плямується у суспільстві так само. Крім того, цей небезпечний прийом використовують політики, влада. Вони кажуть: «А, бачите! Він же захищає терористів, все, він поганий адвокат». У засобах масової інформації це культивується. У практиці ЄСПЛ є така категорія, як «ворожі напади в пресі» – Суд каже, що однаково повинні бути від цього захищені як судді, так і адвокати.

С. Погребняк з цього приводу поставив запитання: «Чи можна проранжувати рівень правової допомоги, якщо оцінювати її якість у різних процесах – кримінальному, цивільному, адміністративному, господарському? Чи можна сказати, що якісь провадження мають значно кращі результати з погляду якості або вони приблизно всі десь на одному рівні? Чи є принципова різниця у якості правової допомоги в різних видах процесів?»

О. Дроздов відповів, що різниця, безумовно, відчувається. Якщо саме адвокат надає правову допомогу, незалежно від виду провадження, то якість цієї допомоги значно вища. Наприклад, у кримінальних справах, які доходять до Верховного Суду України, участь беруть саме адвокати, а не юрисконсульти. Ви

можете самі звернутися і переконатися, що в практиці Верховного Суду практично всі висновки ініційовані, перш за все, адвокатами. Це свідчить про те, що в тих судових процесах, де бере участь адвокат, рівень якості найвищий. Чому? Тому що індикатором буде те, що він доводить справу до Верховного Суду. Звернутися до Верховного Суду і пройти ці процесуальні фільтри дуже і дуже складно. Для цього треба працювати досить серйозно. І це роблять адвокати.

Доктор юридичних наук, доцент **Д. Лук'янов** поставив запитання про те, чи є частиною незалежності адвоката незалежність від адвокатського самоврядування та певна забезпеченість його прав від тиску з боку органу самоврядування, у якого можуть бути свої інтереси? Чи може здійснюватися тиск на окремого адвоката через виконання ним обов'язків, пов'язаних із цим самоврядуванням? Чи може бути внутрішній тиск на адвоката, пов'язаний із його приналежністю до цієї корпорації?

У відповідь **О. Дроздов** зосередився на роботі Вищої кваліфікаційної дисциплінарної комісії адвокатури. Зокрема, нещодавно запроваджено процедуру, яка відповідає вимогам та практиці ЄСПЛ. «Приходять сторони, ми їх залучаємо, завчасно повідомляємо, даємо можливість їм виступити, я особисто роз'яснюю їхні права. До чого я веду? За ці півроку з боку адвокатів не було жодного звернення і відводу, наприклад, мені, як голові Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури у зв'язку з тим, що я якимось чином можу впливати. Це для мене є певним індикатором. Є інші приклади. Тому в цьому випадку я скажу, що навряд чи адвокат відчуває тиск із боку органів самоврядування».

В. Гайворонська доповнила, що є певний механізм, правова можливість оскаржити будь-які дії органів адвокатського самоврядування до суду. І таким правом скористалося декілька адвокатів. Доповідач зазначила: «Також були випадки, коли оскаржувалися до суду рішення Конференції адвокатів регіону. Тобто випадків, коли було втручання саме робочих органів чи Ради адвокатів регіону, чи Кваліфікаційної дисциплінарної комісії, чи Ради адвокатів України, чи Вищої кваліфікаційної дисциплінарної комісії, я не знаю. Стосовно рішень конференцій і з'їздів адвокатів такі випадки були. Тут адвокати не обмежені в захисті своїх прав. Отже, механізм чинним законодавством передбачений, але випадків його використання в Україні не було».

У зв'язку з питаннями підвищення кваліфікації адвокатів і необхідності лише адвокатів допускати до судових процесів **В. Смородинский** зауважив, що у минулому році кваліфікаційний іспит склали 94% тих, хто подав заяву на іспит. «Мене це дуже здивувало. Чому? Приміром, мої студенти іспит складають значно гірше, принаймні, з першого разу, хоча це ті студенти, на яких я витратив рік свого життя, довго і докладно їм розповідав матеріал. При цьому обласна кваліфікаційна комісія адвокатури бачить кандидата вперше – і відразу ж 94% складають іспит. А потім обговорюється, що потрібно підвищувати кваліфікацію адвокатів. Це якісь фантастичні цифри. Як ви вважаєте?».

В. Гайворонська відповіла, що «маленький відсоток тих, хто не складає іспит, можливо, пояснюється тим, що особи, розуміючи неспроможність правильно відповісти, часто користуються правом викликати на іспит лікаря. Тобто вони говорять, що піднялася температура, що їм треба викликати швидку допомогу, що їм потрібно до лікаря. І тоді вони не вважаються тими, хто складав іспит. Тобто вони відмовилися від проходження іспиту».

О. Дроздов пояснив, що «кваліфікаційні комісії цю ситуацію теж розуміють і працюють над її виправленням. Була створена робоча група, за участю членів регіональних кваліфікаційно-дисциплінарних комісій і Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури оновлено повністю всі питання до іспиту. Ті питання, які ставилися на кваліфікаційному іспиті, були застарілими. Рада адвокатів України прийняла рішення з 1 червня 2016 р. складати іспити вже за оновленими, більш складними питаннями. Це приклад того, що треба підсилювати вимоги до майбутніх адвокатів. Для нас немає значення, звідки цей майбутній адвокат прийшов. На жаль, є певні питання, пов'язані з професійною деформацією, коли вони приходять із міліції чи з прокуратури. Але ми повинні до всіх ставитися однаково, тому що нас тоді будуть звинувачувати в дискримінації».

Виступ кандидата юридичних наук, доцента **О. Радутного** (м. Харків) був присвячений адвокатському запиту. Науковець зазначив, що, незважаючи на певні зрушення у кримінальному процесі, в адвоката все одно «зв'язані руки». За допомогою такого інструменту, як адвокатський запит, можливо подолати деякі перешкоди. Але що відбувається на практиці? На практиці направляється запит, наприклад, підприємству. Він ігнорується або повертається формальна чи дуже неввічлива відповідь. Направляється вдруге з роз'ясненнями та посиленням на законодавство про обов'язок співпрацювати, передбачену відповідальність. Приходить друга відповідь, теж не дуже ввічлива. Направляється третій запит із тим самим результатом. І тут адвокат збирається залучити відповідних осіб до адміністративної відповідальності. Звертається до своїх колег, до органів адвокатського самоврядування однак не знаходить підтримки. «Я, на жаль, мав не дуже позитивний досвід таких звернень, якимось це було “спущене на гальмах”». І ось тепер до нашого питання про зовнішнє та внутрішнє реформування. Є порядок, згідно з яким адвокат звертається до самоврядної організації, де потрібно пройти певний процес, у результаті якого народжується документ зі зверненням до суду. Чи влаштовує мене цей порядок? На сьогодні цілком влаштовує. Я не бачу ніяких перешкод для того, щоб реалізувати свої можливості, але не влаштовує те, напевно, чому були присвячені попередні виступи. У нас є механізм, але він не працює. Давайте подивимося на проблему кримінальної відповідальності. Наприклад, є ст. 397 КК України: втручання у діяльність захисника чи представника особи. Там дві частини з кваліфікуючими ознаками. Погрози або насильство, умисне знищення або пошкодження майна, посягання на життя захисника. Тобто передбачені як зовнішні, так і внутрішні механізми. Адже можливо це реалізувати? Просто питання у тому, що, так, десь недопрацьовують правоохоронні органи, десь ми самі, адвокати, недопрацьовуємо. Тому, напевно, слід не один одного переконувати в тому, що це потрібно, а висловлювати якість невдоволення представникам Міністерства юстиції, правоохоронних органів. А так виходить, що ми один одного вмовляємо».

Ю. Пономаренко висловив декілька суджень за результатами доповідей. По-перше, найбільшою, найвагомішою, найсерйознішою гарантією діяльності будь-якої особи, зокрема й адвоката, захистом від посягань на його свободу, життя, здоров'я, був би вільний обіг зброї серед повнолітніх осудних осіб. Якби адвокат мав право вільного володіння, так само, як і кожен із нас, якби поліція, крім того, належним чином виконувала свої обов'язки, то всі погрози стосовно адвоката, втручання у його діяльність припинилися б на місці, в момент по-

грози. А будь-який захист постфактум, силами кримінального закону, теж може мати місце, але варто не забувати про те, що КК України і кримінальне право – це *ultima ratio*, це той крайній засіб, коли вже нічим іншим захистити людину не можна. І не треба ставити перед кримінальним законом якісь нереальні завдання. Не треба думати, що суворість санкцій може стати запорукою забезпечення безпеки адвоката. Приміром, пропозиції про довічне позбавлення волі за знищення майна адвоката. Доповідач зазначив: «Я не можу з цим, м'яко кажучи, погодитися, це несерйозна пропозиція, оскільки з погляду теорії пеналізації, якщо ви пропонуєте встановити за це довічне позбавлення волі, то за всякий інший більш суспільно небезпечний злочин ми будемо зобов'язані теж встановити довічне позбавлення волі. А більш суспільно небезпечних злочинів, ніж знищення майна адвоката, у нас дуже багато в КК України. І у нас половина санкцій будуть полягати в довічному позбавленні волі. Не суворістю санкцій, а їх невідворотністю досягаються цілі. Так, адвокат – фігура соціально значуща, адвокатське служіння надзвичайно важливе для суспільства, але не менш значущою є робота вчителя, лікаря, хлібороба, шахтаря. І якщо ми підемо пропонованим шляхом, наш КК України перетвориться на декілька томів кримінального законодавства. При всій повазі до адвокатів, я все таки виходжу з того, що норми кримінального закону мають бути уніфікованими і рівною мірою захищати всіх, зокрема соціально значущих працівників».

Щодо монополії доповідач також зазначив: «Це питання мені чимось нагадало давню кримінально-правову проблему смертної кари. Багато кому хочеться у КК України закріпити смертну кару. Хоча б за дуже обмежене коло злочинів, наприклад, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах або згвалтування малолітньої. Я завжди приводжу такий аргумент, що держава – це таке створіння, якому тільки дай слабіну. Сьогодні погодимося на смертну кару за умисне вбивство за обтяжуючих обставин, за згвалтування малолітньої, а завтра смертна кара буде і за порушення правил при валютній операції, і за розкрадання майна в особливо великих розмірах, і за все, що завгодно (чого ми тільки не пам'ятаємо з історичної ретроспективи). Так само і з монополіями. Сьогодні ми говоримо про адвокатську монополію. Начебто є аргументи та зарубіжний досвід, але тільки почни. Спочатку з'явиться монополія адвокатів, завтра – монополія лікарів, а післязавтра хлібопекарів, а потім учених. І ми скажемо: "Чекайте. Дослідження в кримінальному праві чи в філософії, чи в теорії права, можуть робити тільки кандидати наук і доктори. А решта не можуть – вони не досягли того рівня, щоб проводити такі дослідження!" Я вважаю, що адвокатська монополія – удар по самій адвокатурі. Мені здається, що адвокатура від того тільки постраждає. Здорова конкуренція ще ніколи нікому не завадила. Якщо професор, доктор юридичних наук чи доктор філософії, який не має свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, завтра прийде до Київського районного суду міста Харкова та буде представляти інтереси особи, думаю, він не гірше за багатьох адвокатів справиться з цією функцією, а адвокатам буде лише на користь така конкуренція».

С. Погребняк наголосив на тому, що потрібно зробити щось позитивне в напрямі реформування адвокатури, зокрема переглянути напрями її реформування, а саме проблему монополії. Був зроблений прогноз, що вона надасть підвищення якості правової допомоги. Є два види заперечень проти цього. Пер-

ше заперечення стосується того, що у дійсності може відбутися не підвищення, а обмеження чи зниження якості. І справді, обмеження конкуренції, як говорить економічна наука, завжди тягне за собою погіршення якості та підвищення цін. На наше переконання, у сфері адвокатури цей закон буде діяти так само залізною, як закон олігархії у політиці. Можливо, це помилкове твердження, і саме адвокати являють собою те служіння, яке надихне. Уявімо, монополія не призведе до погіршення, а, навпаки – до покращення. Але якщо ні? Наприклад, на конституційному рівні запровадили монополію, через три роки порахували – не збільшилась якість. Що робити? Змінювати Конституцію, скасовувати монополію чи почекати ще 10 років, а потім ще 20? Наскільки взагалі механізм регулювання монополії доречний на конституційному рівні? Навіть якщо ідея монополії сама собою слухна, якщо вірити адвокатській інтуїції. Можливо, монополію слід спочатку запровадити на рівні закону, почекати декілька років, наприклад, а потім вже вирішити питання остаточно? Тому що монополія на конституційному рівні нагадує таку ситуацію, що зараз ми 300 голосів народних депутатів отримуємо, а потім вже ніколи стільки не зберемо за таке питання, як монополія адвокатів. Це ж зараз відбувається «у пакеті з судовою реформою». Якщо б адвокати окремим законом це подали, то було б цікаво подивитися, наскільки б вас підтримала Верховна Рада, Конституційна Комісія тощо.

Другий момент, який стосується питання монополії, – це питання, наскільки адвокатура готова до неї. Десь приблизно 30 тисяч адвокатів сьогодні є в Україні. Скільки з них є діючими адвокатами, тобто хто з 30 тисяч дійсно надає правову допомогу в судах? Певно, не 100%. Скільки справ розглядається на рік? За статистикою минулого року таких справ назбиралося 4 млн. Якщо поділити 4 млн на 30 тисяч людей, то виходить понад 100 справ на рік на кожного адвоката. Виникає запитання: чи спроможні адвокати надати якісну, високоякісну правову допомогу у 100 справах? Тоді давайте зробимо так, що спочатку наберемо адвокатів більше, хоча б у два рази, а після цього запровадимо монополію як експеримент. Знову ж таки, як ці 30 тисяч розподіляються по території України? Скільки із них у Києві? Наскільки адвокати будуть натхненно працювати в районах, у різних областях? Це питання, яке вимагає якогось попереднього обґрунтування. І я не впевнений, що адвокати зможуть надати цю допомогу саме якісно.

Третій момент, на який можна звернути увагу, стосується тверджень, що саме адвокати надають послуги найвищої якості. Дійсно, може так і є. Але, наприклад, коли людина викликає таксі, її запитують: «Яким хочете класом їхати – економ, стандартом чи підвищеним?» Або: «Яким вагоном Ви їдете до Києва?». Якщо люди, наприклад, неспроможні оплатити найвищу якість, вона їм не потрібна в цій справі, але не зможуть скористатися послугами «економ класу». Людина має їхати «люксом», а коштів немає. До чого це призведе – до збільшення чи покращення якості?

По-четверте, чи є різниця у якості правової допомоги в кримінальному процесі, господарському, адміністративному чи цивільному? Не отримав чіткої відповіді. Це тому, що ніякої якості, принципової, підвищеної, в кримінальному процесі не існує. А чому? Якщо там монополія майже є, а в інших процесах її майже немає, то чому так трапляється, що якість майже нічим не відрізняється? Тобто чи є приріст серйозної якості в кримінальному процесі? Напевно, в адмі-

ністративному, господарському процесі якість правової допомоги не менша, ніж у кримінальному.

Ще два моменти, на які хотілося б звернути увагу. Перший момент. Якщо вже звертатися до цієї метафори трикутника і говорити, що наша система не буде спроможною, якщо хоча б один із катетів, чи гіпотенуза, обвалиться, то виникає запитання: чому доступ до професії, до адвокатури, прокуратури і суду окремі? Якщо це трикутник, і всі три сторони мають бути якісними, то тоді й іспит має бути єдиним. Людина складає іспит незалежній комісії, отримує певну кількість балів, а потім із цим сертифікатом йде на конкурс. Якщо проходить, то може обрати будь-яку юридичну професію. Так працює система в Німеччині та США. Ти складаєш іспит, вступаєш до асоціації юристів, а потім працюєш де завгодно. Хочеш – наймайся прокурором, хочеш – адвокатом. Або доведи, щоб тебе призначили суддею. З погляду прозорості це було б дуже гарно. Ми не говорили б, що є якась корпорація, яка встановила таємні правила і не пускає когось до професії, до адвокатури. Якщо людина спроможна скласти іспит на достатню кількість балів, то чому не допустити її до професії, зобов'язати вступити до адвокатської корпорації, а потім хай підвищує кваліфікацію, доводить свою етичну та професійну спроможність.

І останнє питання, яке зачіпає проблему 94% тих, хто складає іспит. Варто погодитися з тим, що ці показники – дуже погана цифра. Вона говорить про один із двох моментів: або у вас неякісний фільтр, тобто питання сформульовані так, що на них здатні відповісти 94% абітурієнтів. Тоді про яку якість послуг ви говорите з боку тих, хто має свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю? Це означає, що ви якимось недопрацюєте. Візьмемо досвід Німеччини, де університети надають достатньо якісну юридичну освіту. Але там два іспити: перший і другий – державний після стажування. Статистика каже, що там від 30 до 60% не складають другий іспит. Як можна пояснити, що в Німеччині половина не складає, а у нас 94% складають? Це фантастика. Або от 90% студентів не закінчують Сорбонну. 70% студентів німецьких вишів їх також не закінчують. Деякі закінчують, але не складають кваліфікаційний іспит. Тому для того, щоб переконати суспільство, ви маєте бути більш вимогливими. Хоча б формально, у відсотках.

І останнє. Із більшістю положень, які тут звучали: посилення гарантій самоврядування, ефективне підвищення кваліфікації, поліпшення механізму контролю за етикою, оптимізація фінансування – варто погодитися. Якщо ви це зробите, буде дуже добре. І почати потрібно саме з цих питань, а потім вже, запровадивши ці реформи, ставити питання про монополію.

Помічник адвоката **В. Сілко** (м. Харків) зауважив, що судді потерпають від низької якості позовних заяв. І питання про 4 млн справ постає саме тому, що особи повторно звертаються до суду. І все-таки, монополізувати адвокатуру треба, незважаючи на протести. Це всього лише голоси людей, які не є адвокатами, хочуть далі представляти інтереси за дорученням і не сплачувати відповідних податків. Станом на грудень 2015 р. на території Харківської області було зареєстровано 1 700 адвокатів. З урахуванням кількості населення, яке проживає у місті та області, 1 200 осіб припадає на одного адвоката. Це не так вже й багато.

О. Дроздов зазначив, що може дати відповіді на питання, пов'язані з тим, чи не захлинуться мільйонами справ адвокати. Адвокат не прив'язаний до свого

робочого місця, він може надавати послуги в різних місцях. Адвокатура справляється і далі буде це робити.

Кандидат юридичних наук **Ю. Разметаєва** (м. Харків) висловила припущення, що адвокатська монополія буде обмежувати права людини, зокрема право на доступ до правосуддя та право на справедливий суд. Якщо, наприклад, двоє людей хочуть розлучитися та вимушені звернутися до суду, тому що в них є неповнолітні діти, то наскільки тривалішим і більш затратним буде процес, якщо до нього буде потрібно долучити ще двох адвокатів? Або якщо людина хоче своїм представником призначити юриста, який гарно розбирається у справі, але не є адвокатом, чому право особи довірити представництво своїх інтересів в суді повинно бути обмежено колом осіб, що мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю? Чому адвокатам необхідно включалися у всі види процесів? Якщо за проектом змін до законодавства передбачаються винятки для нескладних справ, то які справи і за якими критеріями будуть визначатись як нескладні?

У відповідь **О. Дроздов** пообіцяв цю статтю про монополію роз'яснити, якщо це потрібно. Законопроект опрацьовували з Радою Європи, з Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційська Комісія), і там у ст. 131² чітко прописано перелік справ. Ті справи, які стосуються неповнолітніх, малолітніх, обмежено дієздатних, недієздатних і малозначні справи. Але всі вони визначаються законом. Чим буде керуватися законодавець, коли буде писати визначення цих справ, коли адвокат непотрібен або потрібен за вимогою учасника судового процесу? Є величезна практика ЄСПЛ. Коли йдеться про малозначні справи тут і Франція, і Німеччина, і Португалія. Два об'єкти. Чи це спір, зокрема, сімейні справи, такі як розлучення, чи спір, пов'язаний, скажімо так, із мізерною вартістю? Є низка інших критеріїв. О. Дроздов зазначив, що «коли буде прийнята ця норма, а я, після дискусії ще раз переконався у тому, що ми йдемо правильним шляхом і робитимемо це й далі, після того, як буде прийнята ця норма на рівні Конституції, законодавець вироблятиме механізм, зокрема, в комітетах, де будуть брати участь і адвокати, які тимчасово виконують функції народних депутатів України, і адвокати, які беруть участь у судових процесах. Ми будемо опрацьовувати цю систему справ, у яких адвокат не є обов'язковим у судовому процесі. Ми розуміємо, в якому економічно важкому стані зараз перебуває наша держава. І, звісно, будемо працювати з цього приводу й узгоджувати позицію. Але ще раз наголошую: відповідно до змін у Конституцію це компетенція законодавців, а обранці у нас найкращі, вони не адвокати, не доценти, а вже народні депутати.

Я уважно всіх вислухав, і науковців, і практиків. І дійшов висновку, що ви нам дуже допомогли, тепер ми бачимо слабкі сторони, які аргументи та контраргументи ми будемо наводити. З приводу кримінальної відповідальності за втручання в адвокатську діяльність, відповім, що тут все потребує посиленої уваги, буде далі розвиватися законодавство у цьому напрямі, будемо спонукати та звертатися до народних депутатів, щоб розширити ці статті. Річ у тому, що правова допомога надається у трьох формах: захисту, представництва та інших передбачених законом формах. Отже, ми будемо, по-перше, говорити, що треба на рівні кримінального права здійснювати кримінально-правовий захист не тільки захисника, а й адвоката, який надає правову допомогу.

По-друге, є ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: недопущення дискримінації. І порівнювати треба саме ту групу, щодо якої здійснюється обговорення. Тому ми порівнювали юристів і адвокатів, як вони поводять себе у судових процесах. Чому? Тому що ми говоримо не про монополію адвокатів, а про виключне представництво адвокатами своїх клієнтів у судах. Отже, якщо критерієм є якість, то в цьому випадку найбільша якість у тих справах, що доходять до Верховного Суду – звісно, у них беруть участь адвокати.

Щодо величезної кількості справ. На сьогодні ми провели аналіз досвіду інших країн, передусім країн Європи, і, зокрема, країн колишнього СНД. Кількість наших адвокатів є достатньою, навіть за середньостатистичними показниками. І в цьому випадку, враховуючи той приріст, який зараз відбувається, до адвокатів звертаються найбільше. Ця пропорція не зміниться.

Тепер щодо закріплення на рівні Конституції положень про монополію – чи не буде гірше? У своєму висновку до Конституційного Суду навів аналіз, відповідний зріз у країнах Європи, де абсолютна монополія адвокатів. Я спілкувався із керівниками різних адвокатур, зокрема з керівником фінської адвокатури, де взагалі декілька років тому навіть таксист міг надавати правові послуги. Той керівник сказав: “Вибачте, це дурість, тому що якщо мені треба лікуватися, я йду до лікаря”. Ми не йдемо до адвоката, якщо нам потрібна медична допомога, ми йдемо до лікаря. Якщо нам потрібен таксист, ми обираємо серед таксистів.

Тож коли ми говоримо про вибір адвоката, його треба обирати не серед юристів, а лише серед адвокатів, якщо йдеться про представництво в суді. Я хочу чітко ці речі розмежувати. Ніхто жодним чином на компетенцію юристів, які надають юридичні послуги, не посягає. Йдеться, ще раз наголошу, про виключне представництво адвокатами у судах».

Д. Лук'янов висловив думку, що у юристів завжди є певна професійна деформація, коли ми намагаємося збільшенням кількості норм вирішити якусь проблему. І в цьому випадку збільшенням кількості норм, які регулюватимуть адвокатську діяльність, намагаємося поліпшити якість надання послуг, що далеко не завжди виправдано. Іноді ми досягаємо протилежного ефекту, коли збільшення кількості норм призводить до гіршого регулювання тієї чи іншої сфери. Тому якщо ми не маємо стовідсоткової згоди в професійному середовищі, не бачимо однозначних, раціональних аргументів, з якими б погодилися всі юристи, безспірно позитивних якостей адвокатської монополії, звичайно, ми не повинні її вводити, це буде передчасним. Ми повинні хоча б у своєму професійному середовищі довести її необхідність, перш ніж намагатися довести її третім особам – не юристам, які є не зовсім рівною стороною в дискусії.

Безумовно, ми намагаємося цим регулюванням позбавити людину вибору, за неї вирішити, що їй краще. І дійсно, не завжди вибір кращого фахівця є кращим вибором для цієї людини, тому що кращий вибір – це завжди більш високий гонорар, який клієнт повинен заплатити.

Крім того, дійсно, постало питання критеріїв. Як визначити, який юрист буде кращим представником, краще захищатиме інтереси клієнта? Диплом, іспити, кваліфікаційні вимоги – це досить оціночні речі. Ми розуміємо умовність цих оцінок і дипломів. Чому б не створити, можливо, на всеукраїнському рівні якийсь аналог реєстру, статистику позитивного та негативного представ-

ництва інтересів адвокатами, ведення ними справ? Для всіх юристів, які є представниками в судах, це складно зробити, але можна зробити для адвокатів. Для того щоб людина, яка вирішує питання, чи найняти когось конкретного, могла зайти до реєстру і подивитися: 1) кількість справ, у яких адвокат взяв участь; 2) скільки справ виграв, а скільки програв. Далеко не кожен знає особисто адвоката, і навіть знаючи, не може оцінити його професійний рівень. А сучасні, комп'ютерні технології дають цю можливість. І ми можемо сказати, що якщо людина взяла участь, наприклад, у десяти процесах у цьому році, із них дев'ять виграла, то ми маємо якийсь об'єктивний критерій і хочемо цій людині довіряти.

Підбиваючи підсумки, **С. Максимов** звернув увагу на те, що право живе саме у різних своїх проявах, зокрема, в діяльності адвоката, і, напевно, дуже важливий аспект, щоб ми в обговоренні проводили якусь єдину лінію. І такою єдиною лінією є верховенство права, те, наскільки якась пропонована аргументація на користь тих чи інших заходів працює в аспекті утвердження верховенства права. На думку доповідача, це та аргументація, яка стосувалася перешкод або, навпаки, сприяння здійсненню правосуддя. Аргументуючи якісь моменти, ми не повинні забувати, що реформування всієї нашої системи не може не здійснюватися у межах зміцнення верховенства права, тому що правління законів, а не людей – це певна мета, регулятивна ідея. Правління окремих людей, нехай гідних і гарних, ми вже проходили. Вкотре переконуюешся, що правова реальність, або право, – це багатогранна система, де не буває окремої галузі. Не можна вирішити проблему адвокатури, не вирішуючи проблему в правосудді, в судовій реформі та, напевно, в прокурорській системі. І одночасно був такий момент у нашому обговоренні, коли всі сказали: «Як щодо менталітету?» Вирішуючи ту чи іншу проблему, ми стикаємося з основними передумовами ментальності. І цей момент – момент того, чи прийняли ми рішення жити в умовах верховенства права, що ми обираємо в цих умовах? Тобто це момент системності. Нічого не буває саме собою, комплексно повинні здійснюватися і реформи нашої правової системи. І все це призводить до, напевно, головного аргументу – нашого світогляду, стану нашої ментальності. При цьому, роблячи щось, ми одночасно змінюємо і наш погляд на цей світ.

Круглий стіл «Реформа антикорупційного законодавства і практика його застосування як передумови верховенства права» (21 квітня 2016 р.)

Надзвичайно актуальна тема круглого столу – «Реформа антикорупційного законодавства і практика його застосування як передумови верховенства права» – привернула увагу багатьох науковців та практичних працівників, викликала жваві дискусії і бажання поділитися особистими прикладами.

Доктор юридичних наук, професор **С. Погребняк** (м. Харків), який виступав модератором заходу, зауважив, що сьогодні всі присутні є прихильниками боротьби з корупцією та розуміють її суть. Він нагадав про лаконічне визначення корупції, яке дав герой фільму «Кавказька полонянка», кажучи: «Не треба плутати особисту вовну з державною». Особливість сьогоднішнього круглого столу в тому, що теми доповідей містять лише питання, але хочеться сподіватися, що після завершення залишиться щось, окрім питань, у сухому залишку. Ми

розраховуємо на дійсно компетентну дискусію, тим паче, що доповідачі – одні з найкращих, якщо не найкращі, спеціалісти із вивчення проблем корупції.

Голова Міждисциплінарного науково-освітнього центру протидії корупції в Україні **О. Нестеренко** (м. Київ) розпочала доповідь із твердження, що у проблемі корупції немає різниці між Харковом і Львовом, між Західною та Східною Україною. Неважливо, якою мовою ми говоримо – українською чи російською – неважливо, в якому регіоні ми живемо – це проблема системна, глибока, вона охоплює всі сфери нашого життя. Доповідачка запропонувала погляд на корупцію з точки зору теорії клієнтизму. Для того щоб розуміти й оцінювати боротьбу з корупцією в Україні, ми повинні розуміти, що системна корупція – це навіть більше, ніж корупція, це, фактично, клієнтизм, коли весь устрій суспільства побудований таким чином, що діють неформальні структури, важливіші за формальні. І відповідно, для того, щоб оцінити, чи досягли ми якогось прогресу, потрібно бачити, наскільки ми в змозі цю матрицю, цей клієнтизм, розірвати. Відомо, що на сьогодні існує три погляди на це питання. Є вчені, які вважають, що антикорупційна реформа провалилася й Україна перебуває у тому ж становищі, що і після Майдану в 2004 р. Є позиція, що реформи йдуть і йдуть успішно. І є третя позиція, що поки ще не час оцінювати. О. Нестеренко є прихильницею останньої позиції. Насамперед слід виходити з оцінки тенденцій, які вона будувала на підставі тих результатів, яких ми досягли в законодавстві, інституційних змін, і того, який у нас є результат, тобто який вплив ми маємо.

Доповідачка зазначила: «Якщо ми кажемо про законодавство, то я б розподілила законодавство, ті реформи, які ми бачимо чи не бачимо, на три сектори. По-перше, дерегуляція, яка повинна сприяти розірванню цієї матриці клієнтизму. Це створення нових антикорупційних інституцій відповідно до законодавства, яке розробляється, а також інституту прозорості. Тут я окреслю лише загальні риси. Якщо ми кажемо про дерегуляцію, то, на моє переконання, ми не бачимо суттєвих змін. Так, ухвалений пакет відповідних законів, але насправді дерегуляція більшою мірою стосується великих інвесторів, ніж, дійсно, послаблення навантаження на середній та малий бізнес, спрощення процедур. Що стосується податкового законодавства, то я також не бачу якихось серйозних змін, які б значно покращили ситуацію. Що стосується другого сегменту, тобто відкритості влади, то тут я бачу найбільший прорив. Це, перш за все, зміни до законів, які сприяють відкритості влади – законодавство про відкриті дані. На жаль, реалізація цього законодавства – окрема історія, і на сьогодні можна спостерігати певний саботаж реалізації цієї ініціативи, проте ми маємо нове законодавство. Що стосується створення нових інституцій, то ми дійсно бачимо історії успіху, ті нові органи, які були створені на підставі нового законодавства, вражають, якщо порівнювати з 2004 р. Тобто, якщо ми оцінюємо кількісний індикатор, то можемо казати, що ми бачимо кількісні показники дуже гарно, що ухвалений відповідний сегмент законодавства, створилися нові інституції, передусім, Національне антикорупційне бюро України (далі – НАБУ). Запускається Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК). Реформується поліція, трохи просувається судова реформа. Що стосується якості, то тут ще не час бути суддями, тому що ми поки не бачимо, як це працюватиме.

Що стосується спротиву цим реформам, то на прикладі прокуратури ми бачимо, що дійсно він є, і це нормально, тому що протягом останніх 26 років ство-

рився такий собі антиринок. Він означає, що люди звикли заробляти на корупції. Крім того, неможливо заробити більш-менш пристойні, нормальні гроші та не бути вплутаним у корупційні схеми. Відповідно, спротив цієї системи дуже великий, дуже сильний. Тому реформа прокуратури провалилася. Однак за іншими інституціям ми ще не маємо права робити висновок.

Також для оцінки реформ дуже важливим є ставлення основних гравців. І тут мається на увазі як громадянське суспільство, так і політична воля, і безпосередньо зовнішні гравці, міжнародні урядові організації, уряди інших країн, перш за все, уряд Сполучених Штатів і європейські інституції, тому що ми зараз дуже від них залежні. Якщо казати про політичну волю, то ця ситуація з прокуратурою свідчить про те, що політичної волі, на жаль, у нас немає. Але є дуже серйозна воля, бажання змін у громадянському суспільстві та підтримка західних інституцій, які серйозно впливають на ті процеси, що відбуваються. Я тиждень тому організувала лекцію американського професора В. Померанца, який наголосив на потужній підтримці уряду Сполучених Штатів реформ в Україні. Але він також зазначив, що негарним сигналом є те, що віце-президент Сполучених Штатів не знає прізвища генеральних прокурорів інших країн, але знає прізвище Шокіна. Однак у той самий час це означає, що міжнародні гравці готові допомагати проводити антикорупційні реформи в Україні.

Отже, ми бачимо, що є певні суттєві зміни. Законодавчі зміни, інституційні, але що стосується результатів – чи бачимо ми результати? Чи бачимо ми результати в подоланні та протидії великої політичної корупції, адміністративної корупції та побутової корупції? На моє переконання, ще не час робити оцінку, тому що пройшов не дуже великий період. Ми зараз можемо оцінювати лише кількісні показники. Що стосується якісних показників, то для мене таким якісним показником є запуск НАБУ. Наш навчальний центр брав участь у підготовці детективів НАБУ. І я можу зазначити, що спілкувалася із кожним з детективів, на той час їх було 70. Це дійсно дуже кваліфіковані фахівці. Що дуже важливо – це молоді, чесні люди, які готові протидіяти корупції. Я проводила власну оцінку, інтерв'ю з ними і можу сказати: я впевнена у них. Головне, щоб була політична воля. Я запитувала: “Чому ви тут?” І вони казали: “Я хочу робити свою справу, але я хочу отримати належну винагороду за свою працю”. І в цьому є насправді відповідь на запитання, яким чином, в якому напрямі ми повинні спрямувати подальші антикорупційні реформи. Ми повинні створити інший ринок, де боротьба, протидія корупції – це буде модно. Де на антикорупції, як це не звучить, можна буде заробити. Тому що люди – не ангели. Але якщо змінити правила, систему, то люди будуть поводитися іншим чином. Приклад детективів для мене дуже показовий. Багато речей, пов'язаних із корупцією, можна вирішити через заробітні плати, збільшення винагороди, реформування інституцій. І, звичайно, жорсткого контролю, який повинні здійснювати новостворені інституції.

Якщо говорити про побутову корупцію, то тут ситуація гірша. Побутова корупція – мається на увазі та корупція, хабарі, те, з чим стикаються громадяни кожного дня. Це коли ми йдемо до медичних закладів, це коли корупція в органах освіти, в школі, в університетах, це корупція, коли дається хабар поліціанту та ін. Але побутова корупція – це не лише хабар, побутова корупція – це і використання зв'язків, вирішення питань. Ще один термін – звичаєва корупція. В англійській мові – “pity corruption”.

Я з вересня по грудень 2015 р. проводила власне дослідження, але, на жаль, це не репрезентативна вибірка, оскільки опитування проводилося лише серед студентів та активістів – це молоді люди від 18 до 23 років. 23% із них впевнені, що за останній рік побутова корупція зменшилася; 20% – корупція зросла; 54% – залишився такий самий рівень; 3% – не визначилися. Якщо ж брати за основу дослідження Київського міжнародного інституту соціології, 34% громадян впевнені, що рівень корупції зріс за останній рік. Але я все одно оптиміст і впевнена, що якщо продовжити реформи, якщо буде належний спротив корупційній системі, клієнтизму, який формувався десятиріччями, ми зможемо подолати корупцію. Проте питання полягає у тому, чи буде політична воля і чи ті гравці, які зараз впливають на ці процеси, продовжать свою боротьбу в законодавчих змінах, в інституційних змінах, і, відповідно, в зміні системи відносин, яка склалася в Україні».

Доктор юридичних наук, професор **С. Максимов** (м. Харків) поставив запитання про визначення корупції у законодавстві, зокрема у КК України.

Кандидат юридичних наук, доцент **Ю. Пономаренко** (м. Харків) зауважив, що у КК України є поняття корупційного злочину, проте немає визначення корупції. При цьому поняття корупційного злочину – збірне, воно охоплює низку злочинів, переважно у сфері службової діяльності та іншої професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Він поставив під сумнів доцільність включення у кримінальне законодавство поняття корупції, якщо є окремі склади відповідних злочинів.

О. Нестеренко пояснила, що з погляду західної теорії вивчення корупції політологи розрізняють два терміни – «клієнтизм» і «корупція». Тому корупція – це поведінка особи в суспільстві, натомість клієнтизм – це саме неформальні суспільні відносини. І якраз проблема України полягає в тому, що у нас не просто корупція, а система клієнтизму. Тобто може бути корупція, але не бути клієнтизму, як у західних суспільствах, а може бути клієнтизм і корупція як наслідок клієнтизму. Для того щоб дійсно мати результат у подоланні корупції, необхідно розірвати це «зачароване коло».

Корупція поділяється передусім на політичну, адміністративну та побутову (або звичаєву). Чому це дуже важливо – розподіляти на такі три рівні? Тому що до них застосовуються різні способи боротьби та подолання. Якщо корупція закладена саме в правилах гри, тобто ми кажемо про політичну корупцію, коли створюється той чи інший закон, який надає перевагу тій чи іншій групі або компанії, ми кажемо про один рівень корупції, про одну її природу. Якщо кажемо про звичаєву корупцію, то це вже інший рівень. Тут легше її визначити, тому що ми маємо справу з кримінальним законодавством, із тими статтями КК України, де це виражається юридичною мовою. Якщо йдеться про адміністративну корупцію, то це більш складне явище, як і політична корупція, для якого потрібні інші засоби боротьби. Отже, кожному з цих рівнів треба давати визначення для того, щоб розуміти, що це за явище й як із ним боротися.

Під час обговорення прозвучали запитання до доповідачки, зокрема: наскільки доповідачка як людина, що мала справу з майбутніми детективами НАБУ, впевнена у них, якщо немає економічної бази для надання їм гідної винагороди? Що мається на увазі під тезою «заробляти на подоланні корупції»?

О. Нестеренко відповіла, що, дійсно, в ситуації з НАБУ гостро стоять проблеми, пов'язані з відсутністю матеріальної бази. Виділено тільки порожнє приміщення, а все необхідне для роботи зібрано за допомогою міжнародних і зарубіжних інституцій, зокрема фінансування навчання. Що стосується заробітної плати, то вона пропонується на досить високому рівні – середня дорівнює 36 тисяч грн. Доповідачка зазначила: «Коли ми працювали з кандидатами в НАБУ, я поставила запитання: “Чому ви тут?”. І багато хто, особливо з колишніх працівників правоохоронних органів, говорив, що їм подобається така робота, вони не хочуть брати участь у корупційних схемах, однак хочуть заробляти гроші та утримувати свої родини на гідному рівні. Тобто хороша винагорода – один з елементів мотивації. Єдина проблема, що з такою мотивацією вони будуть боротися з корупцією, але не з *grand corruption*, не з політичною.

Інша проблема, з якою ми стикнулися, – брак спеціалістів. Дуже часто кримінальні справи не доводяться до кінця тому, що докази зібрано неправильно або їх недостатньо. Водночас адвокати, які працюють на корупціонерів, є колишніми працівниками правоохоронних органів, кваліфікованими спеціалістами. Тому у детективів НАБУ повинна бути відповідна кваліфікація для подолання таких речей. Знайти професіоналів досить складно».

Доктор юридичних наук, доцент **Д. Лук'янов** (м. Харків) розповів, що стикався із пропозицією залишати якийсь процент грошей, які НАБУ вилучає на користь держави, на підтримку матеріальної бази та роботи бюро, зокрема на виплати співробітникам. Як ви ставитеся до такої ідеї? Чи є щось подібне в інших державах? Чи не створює це ризиків, коли правильна ідея, втілена у неправильну форму, може привести до зворотного ефекту, до того, що можливість так заробляти роз'їсть цей орган?

Відповідаючи, **О. Нестеренко** погодилася, що така пропозиція їй до вподоби, тому що це може стимулювати детективів. Так, якщо справа розслідувалася на підставі матеріалів викривача, то в результаті ось цих матеріалів потім не викривач отримує щось, а саме агент. НАБУ, якщо вони вдало довели справу до суду і бюджет або зберіг ці гроші, або вони повернулися у бюджет, отримує цей додатковий відсоток. Однак її думка відрізняється від позиції самих детективів, які говорили, що так вже була побудована податкова служба, і це не спрацьовує належним чином в Україні.

«Я можу сказати стосовно викривачів, що аналог є і в США, і в Австралії, і в Канаді. Якщо говорити про США, то винагорода становить від 15% до 25%, залежно від того, це федеральний рівень чи рівень штату. У Великій Британії та Канаді – це фіксована цифра, в Австралії винагорода надається у розмірі 15%, у Південній Кореї – 20%. Тобто є певна градація».

С. Погребняк зауважив, що він може спрогнозувати, до чого втілення пропозиції про винагороду призведе в Україні. Детектив буде зацікавлений у тому, щоб розкрити схеми. Схеми великі, мільйонні та мільярдні. Він піде до судді домовлятися: «Давайте ми його посадимо і поділимо гроші», а це мільйони. Ось який буде стимул в Україні. Вони лише те й робитимуть, що домовлятимуться. Це дуже ризиковано. Тобто ти, уявімо, сумніваєшся, винна особа чи ні, а тут думаєш: «Там же грошей, вибачте, на дві валізи». Розумієте? І це буде законна винагорода. Буде обвинувальний ухил, ще більше буде. Тоді вже не виберешся, і адвокат не врятує.

Кандидат юридичних наук, доцент **В. Смородинський** (м. Харків) звернув увагу на поняття ієрархії тяжкості злочинів. Із цього погляду корупційні злочини досить серйозні, але найбільш тяжкі – злочини проти особистості, тобто вбивство, зґвалтування, нанесення тяжких тілесних ушкоджень. Головне – це все таки особистість, а не якісь схеми. Ось є люди, фахівці, які розслідують ці злочини. І виходить так, що передбачається створення еліти, яка розслідує корупційні злочини, отримуючи 30, 40 тисяч, хтось найголовніший – 80 тисяч грн. У той же час є велика кількість людей, працівників правоохоронних органів, які розслідують вбивства. У них теж родини, але вони отримують 6 тисяч грн. Незрозуміло, як це виглядатиме з погляду єдиної правової системи. Так, безумовно, у США є ФБР, вони, напевно, більше отримують, ніж поліцейські, але поліцейські теж отримують гідну зарплату, на яку вони цілком нормально можуть утримувати родину. Хтось із них, якщо хоче, йде до ФБР, складає іспити й отримує більше. Однак і в інших гарні будинки та хороші зарплати. Водночас так відбувається, що люди, які борються з корупцією, будуть мати можливість утримувати родину, а люди, які розслідують вбивства, – ні. Як ви дивитися на цю проблему? Ще один момент. Ви декілька разів повторювали: «політична воля, політична воля». Ось вони чесні, але їм потрібна політична воля. Що ви розумієте під політичною волею?

О. Нестеренко пояснила, що, перш за все, можна говорити про макрорівень політичної волі, і якщо говорити конкретно про НАБУ – про політичну волю всередині організації. Політична воля на макрорівні тут – це воля Президента. Ось у ситуації з Генеральним прокурором скільки знадобилося зусиль, і зовнішніх гравців, і внутрішніх, для того, щоб Шокіна прибрали, і все одно його команда залишилася, зробили все те, що вони хотіли, провели конференцію щодо місцевого самоврядування та уся система прокурорів залишилася, стара мафіозно-кланова система збереглася. Якщо говорити про рівень НАБУ, про мікрорівень – повинна бути політична воля керівництва бюро розслідувати насамперед складні корупційні схеми у вищих ешелонах влади. До речі, як зазначила доповідачка, її насторожило, що багато детективів спочатку не зовсім розуміли свою роль, тому що нам вдалося залучити прекрасного фахівця у сфері розслідування складних корупційних діянь, який став їм розповідати методiku розслідування складних схем захоплення підприємства, і так далі, з використанням державного механізму. І вони кажуть: «Ні, ви нам краще розкажіть, як “брати на гарячому”, як розслідувати хабарництво». І тут він каже: «Це смішно, це дурниця, це не ваш рівень». Дійсно, це не те, чим вони повинні займатися. Тут я побачила небезпеку, що, дійсно, НАБУ може скотитися до розслідування елементарних хабарів, нехай на вищому рівні, але це дурниця, порівнюючи з розслідуваннями складних схем. Тому важливо, щоб керівництво НАБУ спрямувало цих детективів у правильному напрямку.

Відповідаючи на перше запитання, доповідачка зазначила: «Коли мовиться про корупційні схеми, наприклад, у медицині, тут ще більше людей може постраждати. Якщо є корупція у системі державних закупівель – це життя тисяч онкохворих людей. Якщо це схеми в закупівлях вакцин – це життя маленьких дітей. Ось я – мама маленької дитини, у мене зараз проблема з вакцинацією. Тому що спочатку, коли боролися зі схемами, поки весь цей клубок розплутали, запізнилися із закупівлями за нормальною ціною та строками. Тільки зараз

придбали вакцину. Тобто не можна говорити, що ось тут злочин стосується життя і здоров'я, а там не стосується. Якщо є корупція в медицині – це може бути набагато тяжче, ніж фізичне вбивство людини».

У розвиток озвученої ідеї про те, що важливим завданням є не так боротьба з самою корупцією, як руйнування клієнтистської мережі, **С. Погребняк** поставив запитання, наскільки доповідачка вважає за можливе зруйнувати цю мережу, в які терміни вона може бути зруйнована і які аргументи ми повинні навести тим, хто в мережу включений і сьогодні отримує від цього вигоду? Адже ми повинні пообіцяти, що колись їм стане краще.

О. Нестеренко відповіла, що для руйнування цієї неформальної мережі повинні бути зроблені послідовні кроки зі зміни правил гри. Тобто ми починаємо з законодавства, коли прибираються ці ризики. Якщо говорити про звичаєву корупцію, *pity corruption*, то ми переводимо більшість послуг, припустимо, в електронне урядування, коли люди не стикаються із чиновниками, і, відповідно, прибираються ці питання. Якщо говорити про політичну корупцію, то ми створюємо такі правила гри, в яких не закладені корупційні ризики. І таким чином ми поступово руйнуємо всю систему. Обіцянки тут не працюють. Я не дуже вірю, коли кажуть: «Ось у нас культура корупції, і цю культуру треба подолати». Однією з найбільш корумпованих країн, як відомо, була Швеція. Зараз Швеція – одна з найчистіших країн із погляду корупції. І, відповідно, питання не в культурі, а саме в правилах гри, які треба змінити. «На жаль, я вважаю, що, незважаючи на те, що ми маємо хороші кількісні показники, є серйозні підстави вважати, що ми тільки на початку шляху і не факт, що зможемо його подолати. Я вже багато говорила сьогодні про політичну волю, але це справді так. Я не бачу політичної волі, що дуже неприємно. Ми бачимо ситуацію з командою Сакварелідзе, ми бачимо, що відбувається з судовою реформою, і ось тут у мене суттєві підстави вважати, що нічого не відбувається».

Кандидат юридичних наук, доцент **В. Сущенко** (м. Київ) виступив із доповіддю про протидію корупції, почавши з тези про те, що це утопія й ілюзія, яку перед собою має і суспільство, і влада, і всі інші – побороти корупцію. Ніхто ніколи корупцію не поборе, вона як існувала, так і буде існувати. Завдання може полягати лише в протидії тією мірою, щоб це явище не впливало на політичні, соціальні та економічні процеси. Тому що корупційні явища є у будь-яких суспільствах і державах, тільки в одних суспільствах і державах це, можна сказати, винятки, а у нас – явище, яке на сьогодні є стрижнем політичної і правової системи. Крім того, на думку доповідача, термін «корупція» взагалі не правовий, а, ймовірно, політологічний. Це політологічне, соціальне явище, в якому, безумовно, є правова складова. Якщо говорити про зміст корупції, про етимологію та походження цього терміна, то йдеться про те, що люди, наділені владними повноваженнями, за певні винагороди в різних формах здійснюють ті чи інші дії. До речі, не завжди протизаконні. Ці дії можуть бути виконані в межах чинного законодавства, але з порушенням термінів і ще чогось. Тому, на його переконання, цілком достатньо наявності у КК України декількох складів злочинів, які передбачають покарання за відповідні дії. Також доповідач зазначив: «А оскільки моя заявлена тема “Новітні антикорупційні структури України: ефективність чи імітація боротьби з корупцією?”, я хотів би зауважити, що тут присутні студенти, перед якими відчуваю шалену відповідальність, яким ми дуже часто, навчаючи

їх, будуємо такі собі ідеальні моделі суспільних, правових відносин, діяльності органів, які мають реалізовувати право, і коли ці студенти стикаються із реаліями життя, то всі наші моделі дуже часто розсипаються, немовби картковий будиночок. Тому що реалії життя далекі від тих моделей, за якими воно мало б існувати. Не буде майбутнього, якщо ви не будете себе налаштовувати на те, що наше життя можна змінити на краще. Єдине, що не так швидко, як кожному з нас хочеться, і, мабуть, ці зміни будуть відбуватися не одне покоління. Але над цим треба працювати.

Боротьба з корупцією – це те, що у нашому кримінальному законодавстві спирається на два основних склади злочинів – хабарництво й отримання неправомірної вигоди. Все це існувало десятиліття і століття, і буде продовжувати існувати. Та правоохоронна система, тобто органи прокуратури, Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки України, податкова, митні органи тощо фактично займалися протистоянням цим злочинам, розслідували їх. Але я можу нагадати, що ми, старше покоління, яке присутнє тут, із радянських часів пам'ятаємо “бавовняну справу” в Узбекистані, справу щодо гастроному “Єлісєєвський” у Москві, справу Ю. Чурбанова, “рибну справу” у Краснодарському краї. Це були шалені на той час справи, у 80-х роках минулого століття, це те, що б ми сьогодні назвали боротьбою з корупцією “вищого рівня”, коли ніхто не міг собі уявити, щоб перший заступник міністра внутрішніх справ СРСР, та ще й зять Л. Брежнєва, опинився за ґратами. Тобто ця вся боротьба існувала, й інструменти, і методи боротьби теж існували. І до чого ми дійшли? Я думаю, що під серйозним впливом, безумовно, наших закордонних партнерів і друзів, передусім маю на увазі Європейський Союз і США, ми дійшли до того, що треба існуючу “правоохоронну” систему, передусім трьох цих монстрів – Міністерства внутрішніх справ України, прокуратуру та Служби безпеки України – розірвати, розділити, вичленити звідти, так би мовити, функції, які будуть спрямовані на протистояння корупції. І, певною мірою, сама ідея раціональна та має сенс, враховуючи те, що за багато десятиліть, особливо останніх десятиліть існування сучасної держави Україна, безумовно, всі ці правоохоронні структури просякнуті внутрішньою корупцією та клієнтизмом. І зрозуміло, що треба було шукати якийсь варіант, коли знищити все неможливо, тому що взагалі правова система розпадеться. Ми чуємо багато закликів: прокуратуру розігнати, МВС розігнати, митницю розігнати, суддів звільнити, і все побудувати з нуля на чистому пісочку. Я думаю, що це – утопія, ілюзії, що це неправильно з погляду державного будівництва. Тому було прийнято відповідне рішення, тому за допомогою наших закордонних партнерів були створені проекти законодавчих актів і твориться система органів, основною функцією яких є саме протистояння корупції. Сьогодні ми маємо чотири таких органи, деякі з них ще лише на папері, зокрема Державне бюро розслідувань. У нас є – НАБУ, створене та функціонує НАЗК, створена і, начебто, функціонує, Спеціалізована антикорупційна прокуратура. Ось на цих чотирьох, фактично, на трьох, структурах я би хотів більш детально зупинитися.

По-перше, я хочу сказати, що, на превеликий жаль, не була продумана система створення цих органів. Підхід абсолютно безсистемний, передусім політичний. І на догоду, знову ж таки, нашим друзям, що було пов'язано з фінансовою допомогою. Тиснула, з одного боку, найбільш активна частина суспільства, яка,

на мою думку, становить не більше 5% від загальної чисельності нашого дорослого населення і яка не сприймає корупцію, не на словах, а реально. І був тиск із боку наших зарубіжних партнерів. Так от, система не була продумана, а враховуючи, що політики думають, передусім, про свої рейтинги, які треба було на чомусь будувати, то будували їх два останні роки після Революції Гідності, на тому, що швидко створювали законодавчу базу. Ця законодавча база є, з одного боку, інноваційною, а з другого – паліативною, бо там багато чого змішане та не стикується між собою. До того ж минув рік, доки щось почало діяти. Величезна проблема – відібрати до цих органів співробітників. Державне бюро розслідувань взагалі поки що завмерло. До чого я це веду? До того, що, на превеликий жаль, логіки побудови цих органів немає. Ухвалюючи закони про створення цих органів, майже одразу, на другий день, почали вносити зміни до них. Ситуація із НАЗК мені, певною мірою, більш знайома, оскільки так сталося, що я є членом цієї конкурсної комісії з обрання її членів. І там проблема пов'язана з електронними деклараціями, які спочатку були введені, потім скасовані. І проблема залишається не розв'язаною. Мені здається, що НАБУ до цього часу не почало реальної діяльності, пов'язаної саме з протистоянням корупції у вищих ешелонах влади. Все те, що сьогодні там відбувається – дрібнички. Тим паче, що останні заяви, які зробив його голова, абсолютно не надихають. Вони пов'язані з тим, що треба знову щось змінювати для того, щоб протистояти корупції.

Завершуючи, узагальнюючи всі ці події, які відбуваються, я можу констатувати, що вищі органи державної влади в Україні – і Президент, і Верховна Рада, і Кабінет Міністрів, і судова влада – на сьогодні не зацікавлені в тому, щоб розпочати активне протистояння корупційним явищам, які є в нашій країні. Крім того, чиниться шалений спротив, і це, з одного боку, не додає оптимізму, а з другого – ясно, що лише в протистоянні можна перемогти. Тому, незважаючи на те, що я дещо песимістично налаштований, десь всередині намагаюся себе переконати і хочу переконати вас, що “дорогу здолає той, хто йде”. За умови, що ми будемо рухатися, безумовно, не так швидко, як нам всім хотілося б, і молоді люди, які тут присутні, не розчарувалися у цих подіях і долучалися до цієї діяльності. Лише таким шляхом ми з часом дійдемо до того, що рівень корупції буде знижуватися та вона не буде впливати на наше суспільно-політичне і державне життя».

В. Смородинський поставив запитання: «Як зацікавити тих осіб, які можуть вплинути на ситуацію, у боротьбі з корупцією? Як зацікавити політиків, щоб вони почали щось для цього робити?».

В. Суценко відповів, що зацікавленість має з'явитися тоді, коли в нас будуть зроблені системні ліфти у сфері державного управління. Системні ліфти з погляду просування на відповідні щаблі влади людей, які не тільки теоретично розуміють, що з цим треба боротися, а для яких протистояння з корупцією є внутрішньою потребою. Доти, доки ми не дамо можливість виходити на кожен наступний рівень людям небайдужим, ситуація не зміниться. Доповідач зазначив, що не вірить у заробітні плати в тому сенсі, що їхнє підвищення може спрацювати. Тому потрібні ліфти, які дадуть змогу приводити в систему державного управління людей з іншим розумінням цих процесів, з іншою свідомістю і метою. «Я думаю, що через два-три покоління ми зможемо говорити про реальні результати того, що зараз плануємо».

Д. Лук'янов запитав, які переваги та недоліки створення одного органу з боротьби з корупцією, наділеного відповідною компетенцією, з концентрацією людських і матеріальних ресурсів? Чи ефективніше система декількох органів, між якими ділилися б повноваження і які діяли б незалежно один від одного в наших умовах?

У відповідь **В. Сущенко** зазначив, що є прибічником того, щоб не створювати монополістів, тому що монополізм у будь-якій сфері завжди в підсумку призводить до стагнації. З погляду цього розподілу ідея загалом правильна. Єдине, чого нам не вистачає, – абсолютно чіткого поділу функцій між цими органами. Тепер все залежить від того, як це реалізувати, тому що можна намалювати чудовий проект будинку, але поставити туди неякісних будівельників, неякісні матеріали, і цей проект залишиться лише на схемі, а будинок розвалиться.

Крім того, серйозна проблема – квотний принцип, який просто знищує всю ідею. Це один із найпотужніших стримуючих підходів до реформування державного управління. Тому що ніхто не думає про кінцеву мету, заради чого все це робиться. Всі думають, як би прилаштувати свою людину, від якої можна буде отримувати інформацію належним чином, впливати на ухвалення певних рішень тощо. Хоча прикриваються лозунгами. «От як тиснули на мене, зокрема, що давайте проголосуємо за будь-кого, тому що нам треба перед Європою прозвітувати, що ми запустили НАЗК. І коли ти голосуєш проти, то кажуть, що ти взагалі ворог держави, суспільства, що ми в Європу хочемо, а ти не хочеш в Європу. Так, це величезна проблема».

Д. Лук'янов поставив запитання доповідачеві як до члена конкурсної комісії НАЗК. «Через два етапи конкурсу пройшло приблизно 150 осіб. Яке Ваше суб'єктивне враження, у скількох із цих 150 було таке внутрішнє несприйняття корупції, яке було абсолютно очевидним?»

В. Сущенко відповів, що, на його переконання, – не більше, ніж у п'яти осіб.

Під час обговорення постала низка питань щодо зв'язку корупції з національною безпекою, а саме: чи дійсно корупція є для неї серйозною загрозою? Яке місце вона займає в системі загроз? Чи можна ставити корупцію на один щабель із зовнішньою агресією, тероризмом, екстремізмом, злочинами проти життя тощо?

В. Сущенко зазначив, що у системі загроз для національної безпеки корупція визначальна. При цьому розвиток суспільства напряму корелюється із безпекою. Чим безпечніше суспільство, тим більше гарантій для його розвитку. В умовах корупції суспільство стає вразливим, аж до зникнення певного суспільно-державного ладу. Це явище, яке просякає абсолютно все суспільство. Один із найвагоміших, найтяжчих наслідків корумпованості суспільства – кадрова політика, коли на будь-які посади на різних рівнях призначаються люди, які здатні виконувати корупційні замовлення, корупційні схеми. І тому вся система державного устрою роз'їдається і руйнується.

С. Погребняк у розвиток питань безпеки згадав досвід багатьох країн, які працюють за корупційною схемою століттями. Візьмемо, наприклад, Гаїті, латиноамериканські країни. Вони побудовані на корупційному механізмі, тож їм треба або замінити модель, або продовжувати існувати. І чи дійсно в таких країнах існує проблема національної безпеки? Вони існують століттями, тому не можна сказати, що корупція з'їсть національну безпеку. Нашу національну безпеку за

25 років не з'їла корупція. Тому може акцент слід перенести не у безпеку, а радше в перспективи суспільства. Ті суспільства, які будуються за корупційними схемами, вони всі неуспішні.

У відповідь **В. Сущенко** зауважив, що для плідної дискусії треба домовитися про те, що ми розуміємо під національною безпекою. Тому що національна безпека – доволі обширне явище. На переконання доповідача, національна безпека – це здоров'я нації, суспільства і держави. Всі складові, які забезпечують нормальне функціонування, і, бажано, ще й подальший прогрес. Тоді національна безпека перебуває на належному рівні. Якщо ми цього не досягаємо, то національна безпека недостатня в усіх її складових, тому що це не тільки оборона, війська, а вся правова та економічна система. Якщо виходити з такого широкого розуміння, то корупція – іржа, що все роз'їдає, або бацила, яка все пожирає, всю цю систему національної безпеки.

Доктор юридичних наук, професор **О. Шостко** (м. Харків) виступила з двох позицій – як кримінолог-теоретик, який довгий час вивчав і вивчає організовану злочинність і корупцію, і як представник громадянського суспільства, щоб подивитися на проблеми корупції під іншим кутом зору.

Щодо різноманіття антикорупційних органів, то, дійсно, ми створюємо додаткових контролюючих за корупцією, борців з корупцією, а хто їх буде контролювати і як долати тоді корупцію в цих спеціалізованих органах – невідомо. Як зазначила доповідачка, достатньо було б Державного бюро розслідувань.

Щодо того, хто може виявити політичну волю – Президент або вищі посадові особи – на її переконання, крім нас із вами цього ніхто не зробить. Як американці кажуть, щоб подолати організовану злочинність – не беріть участь у цій діяльності. Як подолати корупцію – не беріть участь у корупційних схемах. Тобто наша толерантність до корупційних дій у будь-якій сфері, де ми працюємо, – крок до побудови системних корупційних відносин. Інколи ми як юристи не можемо називати конкретні прізвиська, однак дуже гарно розуміємо проблему. Чому б не провести, наприклад, у нашому університеті анонімне опитування студентів стосовно наявних корупційних практик? Чому не поставити цю проблему? Не виступати на якихось конференціях, не розповідати про законодавство, а починати з себе. Студентка п'ятого курсу навчання зробила таке анонімне опитування щодо розповсюдження корупційних практик у нашому університеті. Нерепрезентативна вибірка: хабар у три рази вищий, ніж у середньому по Україні. Тому друга моя теза, що, дійсно, не хочеш мати корупцію – не бери в ній участі. Нульова толерантність до корупції – ось яка повинна бути національна ідея.

«Хочу навести деякі кількісні показники. Корупція – явище, що складається із тисяч різних дій. Скажемо юридичною мовою: адміністративні правопорушення та кримінальні корупційні правопорушення. Так от, за 2013 р. до адміністративної відповідальності було притягнуто 1 696 осіб, тобто призначено стягнення, штрафи. За 2014 р. – 1 914 осіб, за 2015 р. – 1 720 осіб. Категорії службовців, яких було притягнуто до відповідальності за адміністративне правопорушення: органи прокуратури – 1, Служба безпеки – 0, податкова міліція – 3, державні службовці: перша, друга категорія – 1, третя категорія – 14, четверта категорія – 9, п'ята–сьома – 121. Кримінальні корупційні правопорушення: у 2013 р. було засуджено 799 осіб, з них 74 – до позбавлення волі, тобто 9% від

загальної кількості засуджених за кримінальні корупційні правопорушення. У 2014 р. засуджено 788 осіб, до позбавлення волі – 35 осіб, а до штрафу, до речі, – 28% засуджених. Тобто позбавлення волі становить 7–8% від всіх призначених корупціонерам покарань. У 2015 р. засуджено 755 осіб. На 5% менше порівняно з 2014 р. Найбільш популярне покарання – штраф (44%), позбавлення волі – 8%, звільнення від покарання зі встановленням випробувального терміну – 45%.

Отже, ви бачите, навіть коли ловлять на величезних хабарах і показують у засобах масової інформації, лише 0,5–1% доводиться до засудження. І проблема не в якості законодавства. Хай воно буде дійсно найкращим, але з цим правозастосуванням, із тими інституційними органами, які існують, не буде нічого.

І тепер я в іншій ролі проілюструю нашу реальність, з погляду члена громадянського суспільства. Коли постало питання про зарубіжне стажування, звернувшись один раз до Державної міграційної служби, я побачила там тотальну корупцію, і разом з однокумцями ми створили громадську організацію “Всеукраїнська ліга правників проти корупції”. Ми почали вивчати саме роботу Державної міграційної служби у цій сфері, зокрема, безпосередньо в Харківській області. І за цей час ми зрозуміли чудову схему, яка показує всі схеми в країні. Скажімо, закордонний паспорт хтось робив за останній рік? Скільки ви заплатили? 620 грн. А ви знаєте, що паспорт коштує 170 грн? Як це працює? Ви бачите чергу, вам треба терміново їхати. Термін роботи ДМС – півтора місяці, і це порушення, тому що паспорт повинні робити за 20 днів, терміновий – за 7, а за 3 дні у випадках, коли ви тяжко хворі, або родич помер, або ви супроводжуєте тяжко хворого. І ось у цих законодавчо визначених виключних випадках ви можете зробити паспорт за 3 дні, надавши ДМС довідки про своє здоров’я або родича. Однак це майже неможливо за 3 дні зробити. Наприклад, начальник, який пише резолюцію, приймає раз на тиждень. Але, можливо, ви бачили, великі рекламні плакати про закордонний паспорт, довідки і все, що завгодно. Якщо ви звертаєтесь до певних організацій, то за суму в три–чотири рази більшу, ніж у ДМС, вам роблять цей паспорт за три, чотири, п’ять днів. Без довідок, без нічого. Ми цю схему розкрили, було декілька заяв про корупційні правопорушення від постраждалих осіб. Однак ці заяви не було внесено до Єдиного державного реєстру, лише до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Прокурор місяць і десять днів не виконував ухвалу суду. Також ми написали з описом усіх схем заяву до НАБУ, з якого ми отримали відповідь, що справа їм не підслідна, і вони передали її до Генеральної прокуратури, яка, до речі, порушила два кримінальних провадження. Так, у всі інстанції були написані листи, заяви, скарги. І за цей рік ми зрозуміли, що це, в принципі, глухий кут. Ця реальна справа показала, що ми пишемо закони, приймаємо пропозиції, активно беремо участь, але нічого не змінюється.

Корупція – явище, яке складається з різних форм поведінки, що може бути не криміналізована, як непотизм. Але корупція завжди має прізвиська, тому ми не повинні говорити абстрактно. Це тисячі, мільйони людей. І активна, і пасивна діяльність. Активна корупція – це коли ми пропонуємо неправомірну вигоду, тоді ми – активні корупціонери з погляду права. А той, хто бере – пасивний корупціонер. Тобто проблема переважно у тому, хто дає, пропонує.

Незважаючи на все, я налаштована оптимістично, тому що спілкування зі студентами у цьому році показало великий запит на антикорупційне просвітництво. І я вважаю, що, в принципі, ніякими законами не подолаєш проблему моралі та цінностей. Ми знаємо, яка “білокомірцева злочинність” серед людей, які отримують мільйони – це злочинці, які займають високі посади. Яка службова злочинність серед вищих посадових осіб. Вони все мають, але все одно вчиняють ці злочини, тобто проблема, в підсумку, не в зарплатах, а в моральних цінностях. Дійсно, цього року я побачила певний перелом, тому що стало більше студентів, які можуть говорити про те, що, наприклад, існують такі практики в нашому університеті. І дуже інколи страшно виступати проти системи, тому що всі важелі спрямовані на те, щоб таку людину різними способами нейтралізувати. Проте спілкування зі студентами показує, що ми всі повинні на своїй ділянці, по-перше, показувати нетолерантність до корупції на своєму прикладі, по-друге, показувати, що є інші норми поведінки. Тому в нашому суспільстві повинно щось змінитися на краще. Але через який період часу – не можу спрогнозувати».

Доктор юридичних наук, професор **В. Борисов** (м. Харків) поставив запитання: «Яке місце займають ті заходи, що спрямовані на подолання корупції, у системі всіх заходів боротьби зі злочинністю? Скільки відсотків вони становлять?».

О. Шостко відповіла, що якщо у нас службова злочинність становить 3% у всій структурі злочинності, то корупційна – ще менше. Це офіційні дані. Є альтернативні джерела інформації, які говорять, що це майже 99% , просто айсберг – під водою. З погляду того, що говорять та імітують боротьбу, то, можливо, це одна з трьох основних політик – антикорупційна. Крім того, у нас багато звертають увагу та роблять вигляд, а не реально борються.

В. Борисов зауважив, що з публічного простору складається враження, наче близько 98% заходів із боротьби зі злочинністю становить антикорупційна боротьба. І якщо це у кращому випадку 3% від усіх злочинів, то чи не бореться держава насправді з «маленькою мишкою». Навіщо стільки зусиль? Злочини проти власності становлять близько 60–70%, однак ми не можемо назвати якихось стратегічних, програмних документів для боротьби з цим злом. А з ними стикається практично кожен громадянин. Чому так багато уваги приділяється саме боротьбі з корупцією?

У відповідь **О. Шостко** зауважила, що злочини проти власності є наслідком корупційного устрою суспільства. Крім того, що на корупції втрачаються мільярди, наше життя, наша бідність, всі соціальні проблеми від корупції.

Ю. Пономаренко додав, що взаємозв'язок корупції та соціальної бідності, безумовно, є, але він не прямий, а зворотний. Не тому ми бідна країна, що корупційна, а тому ми корупційна, що бідна. Тому що багата людина, яка становить собою середній клас суспільства, масу своїх питань здатна вирішити без корупційного фактору. Навіть на побутовому рівні. Якщо в державній поліклініці є певні корупційні факти, то людина достатньо матеріально забезпечена піде до недержавної клініки, там заплатить офіційно до каси й отримає належної якості послугу. Світовий досвід свідчить про те, що країни, які мають мінімальний рівень корупції і максимальний рівень добробуту населення, десь приблизно на однакових щаблях у цих рейтингах.

С. Погребняк заперечив, що, на його думку, залежність, все ж таки, зворотна. Це можна показати на історичних прикладах. Класичним тут є приклад Сінгапуру. Це була країна, яка ще 50 років тому була гірша за Україну з погляду економіки та бідності. Але якраз розвиток і боротьба з корупцією одразу допомогли їм вийти сьогодні на передові позиції. Якщо суспільство є відкритим, де діє верховенство права, там немає корупції в таких великих масштабах, і якраз ці суспільства розвиваються швидше. «Я читав дуже цікаве дослідження, порівняння за 100 років двох країн. Одна – Аргентина, а друга – Швеція. Це сьогодні нам дивно уявити, але Аргентина на початку ХХ ст. входила до першої десятки розвинутих країн за рівнем доходу, за всіма показниками. Швеція там була аутсайдером, фактично її не було як заможної країни. Різниця у ВВП між ними була приблизно у шість разів. Але за 100 років розвитку Швеція взяла фактично антикорупційну стратегію розвитку, курс на витіснення клієнтизму, який характерний для Аргентини, наприклад. І на сьогодні не просто обігнали Аргентину, сьогодні там розрив такий самий, як був 100 років тому, але вже на користь. Тому ситуація, що ми бідні, тому вимушені займатися корупцією, – це відмовки. Візьмемо приклади Фінляндії і Росії, країни Балтики. Ось Естонія з усіма її практиками електронного урядування, реформою прокуратури, і Росія, – це зовсім різні траєкторії».

Д. Лук'янов поставив запитання: «Чи є у корупції якісь позитивні якості, що дають змогу їй вижити й перемагати?». Адже це настільки живуче явище, з яким дуже важко боротися. Незважаючи на кількість зусиль, ця боротьба неефективна. Це питання потрібно розглянути тому, що не розуміючи позитивних рис, ми не можемо якимось перекривати і компенсувати корупційні явища. Ось, наприклад, є можливість піти до звичайної поліклініки або до платної. І платна поліклініка ніби перекриває недоліки. Наведу історію нашої колеги, яка живе тепер у Чехії. Вона розповідає ситуацію: «Нам завтра вилітати. У нас квитки, у всієї родини, але раптом у дитини піднімається температура під сорок градусів. Ми не знаємо, чи можна летіти, тож їдемо до місцевої лікарні. Наша черга доходить о шостій, а лікар каже: “Вибачте, о шостій годині у мене кінець робочого дня”. Ми кажемо: “Розуміємо, що ваш робочий час закінчився, але можна ми вам заплатимо, щоб ви подивилися на дитину?”. Лікар відповідає: “Ні, ви що, це корупція, я не зможу”, – зачинає двері та йде. І я в цій ситуації починаю замислюватися, а чи не краще було б, наприклад, якщо б я прийшла десь у Харкові чи Києві, лікар би залишився, зробив би всі аналізи, отримав якісь гроші? Це назвали б корупцією, але ми б летіли спокійно, знаючи, що дитина в порядку, або, навпаки, не летіли».

В. Смородинський зауважив, що в описаному прикладі краще було б, якби була організована система чергових лікарів.

О. Шостко відповіла, що не бачить жодних позитивних рис у корупції.

С. Погребняк додав, що серед позитивних рис корупції зазвичай наводять дві. Перша – те, що в певних суспільствах це є альтернативним способом організації суспільного життя. Поганий спосіб, але він дає можливість суспільству існувати на певних правилах. Як кажуть, корупція – мастило в двигуні, без якого він зупиниться. Уявіть, що завтра корупція в Україні зникла. Багато процесів просто зупиняться, тому що не буде зрозумілим, як діяти і що треба робити. У цьому разі корупція є своєрідним соціальним мастилом. Друга – те, про що

ми сьогодні багато говорили, – рівень заробітку. «Я сьогодні якогось слухав бізнесмена, і він каже, що взагалі все акції державної боротьби з корупцією нагадують йому акції “бджоли проти меду”, тому що корупція є медом для державних чиновників, за рахунок якого вони виживають. Тобто людина йде працювати із зарплатою у 2 тисячі грн і, ясна річ, що лише на ці гроші утримати родину важко. Знову-таки, згадуючи звичаєву корупцію. Ось учитель, який отримує 1 700 грн на місяць, і ми всі, батьки, розуміємо, що, напевно, це дуже погано. І працювати за ці гроші, купувати продукти, одягатися досить важко, а тим паче, користуватися новітніми методиками та невпинно підвищувати свій професійний рівень. Звичаєва корупція сприймається не так негативно, тому що вона компенсує якісь недоліки системи. Це певний соціальний договір. Ми вам маленьку зарплату, але можливість трохи займатися корупцією. Тому якийсь “позитив” ми можемо бачити, якийсь корупційний суспільний договір.

Я хотів розповісти ще одну історію про різницю у практиках. Один російський учений працює у Британії, в Лондоні. Там діє правило, що ти можеш паркуватися у певному кварталі, якщо живеш тут. Для того щоб підтвердити це, дається якась наклейка або пропуск, відповідний дозвіл. Він звернувся за дозволом до місцевої управи і каже: “Я живу тут, ось договір оренди, дайте мені, будь ласка, дозвіл”. У нього просять документи на машину. Він каже, що машина записана на дружину. Йому відповідають: “Ми не можемо видати дозвіл, тому що ви не власник автомобіля”. Він каже: “Розумієте, я не можу водити машину, у мене зір поганий. Мені не дають права”. Йому кажуть: “Тоді ви не отримаєте дозвіл”. Він запитує: “Ви знаєте, що таке Росія? Що це дуже корупційна країна? Уявіть, я зараз поїду до Росії і куплю права. Тоді ви мені дасте дозвіл, але я становитиму загрозу для англійського суспільства на дорогах”. Чиновник послухав і видав йому дозвіл із міркувань зменшення шкоди. Ось, до речі, різниця у культурах».

Ю. Пономаренко проілюстрував дискусію про позитивні риси корупції іншим прикладом, з української практики. «Один із наших колег повинен їхати у відрядження в Київ, до Міністерства освіти і науки, але в останній момент його відрядження скасовується і замість нього їду я. Квитки куплені на його прізвище, а рішення було прийнято буквально за півгодини до відправлення поїзда. Мене швидко везуть на вокзал із його квитком прямо до перону, поїзд вже вирушає. У мене немає часу міняти прізвище на своє. Я підходжу до провідника і кажу: “Ось квиток на прізвище мого колеги, паспорт у мене інший, але треба їхати у термінове службове відрядження до Києва”. Тільки той факт, що корупція в Україні ще не була подолана на той момент, дав змогу мені поїхати і виконати невідкладне службове завдання».

Він зауважив, що іноді корупція буває платою суспільства за якусь зайву зарегульованість. Адже якби проблема, скажімо, з транспортом була не настільки гостра, або, скажімо, проблема з часом роботи лікаря, то цих прикладів не було б. Це неправильна регуляторна політика в певній сфері. Тоді, дійсно, корупція є мастилом, яке пом’якшує дію механізму врегулювання.

В. Сущенко зазначив, що ми шукаємо прості відповіді на складні запитання. Проблема корупції набагато складніша, там дуже багато чинників – історичних, психологічних, ментальних, економічних. Тому простих способів вирішення завдання немає. Кажуть, припустимо, що слід посадити всіх корупціонерів,

або розстріляти, або депортувати. І всім чиновникам різко збільшити зарплати. Проте на їхнє місце прийдуть такі ж люди, і рівень корупції буде ще вище. Тому це абсолютно комплексна проблема, але думаю, що основна її причина, звичайно, в тих традиціях, які закладені у нашому суспільстві. У багаторічних, багатовікових традиціях, яким навіть не навчають, вони на генетичному рівні передаються. І поламати їх непросто. Боротьба з корупцією починається тоді, коли кожен, або більшість людей, або, хоча б, якась значна частина людей, починає усвідомлювати згубність цього явища. Не погоджуватися із тим, що воно згубне, а внутрішньо усвідомлювати, у чому згубність. Як усвідомлення цього, тоді починають діяти ось ці стримуючі чинники, коли людина починає внутрішньо намагатися створити навколо себе певну безкорупційну зону. Процес цей тривалий, але треба рухатися у цьому напрямку.

В. Смородинський доповнив, що юридична відповідь на питання завжди найпростіша. Тому що правове регулювання просте та ясне, а питання корупції не вирішується таким чином. Зокрема, можна згадати праці Д. Норта і Б. Вайнгаста, пов'язані з запитанням: «Чому країни, що розвиваються, перешкоджають верховенству права?». Ось все звинувачують Президента у відсутності політичної волі. Запитують, чому Президент, Прем'єр-міністр, Верховна Рада, генеральний прокурор, змінюються, однак ніхто з них не бореться з корупцією. Цілком очевидно, що це і вказівка така – не боротися. На думку доповідача, це не тому, що наш Президент – корупціонер. Абсолютно не сумніваюся, що йому це не потрібно, він досить багатий і у нього немає таких якостей, як у його попередника. Прем'єр-міністр теж не такий. Одночасно у них є певний страх, причому повністю обґрунтований. Страх того, про що говорив згаданий Норт, що ця система, яка якось працює зараз, зокрема, в умовах військової агресії та загрози з боку Росії, зникне. Що якщо цю систему різко і жорстко зламати, то замість неї виявиться порожнеча.

«Є така знаменита історія авіадвигунобудівника Мікуліна. Коли йому було понад 60 років, він був дуже хворий, йому давали буквально декілька років життя. Тоді він придумав систему активного довголіття, дуже модну, яка потім повсюдно впроваджувалася, що полягала в різних речах: гімнастиці та великій кількості споживання дистильованої води. І все було чудово, цю систему почали прописувати вертебрологи та травматологи. Люди ставали здоровішими на очах, а Мікулін прожив ще 20 років. Проте виникла одна вертебологічна проблема – для хребтів. У більшості людей дистильованою водою вимилися солі, і хребти просто “розсипалися”. І це виявилось практично невиліковним. Вони всі стали інвалідами. Чому? Тому що погане підтримувало систему, і коли воно виявилось нічим не заміщеним, то хребет стало нічим підтримувати. Думаю, що саме це дуже насторожує та лякає зараз і наших нинішніх керівників. Тому що не видно, чим замінити корупційне мастило. Немає справжніх, нормальних, унікальних систем для таких країн, як наша.

Не можна порівнювати пострадянську Україну навіть із країнами Балтики. Соціалізм для них, як і для Чехії, Польщі завжди був чужим. Насправді комуністи завжди були агресорами, окупантами. А потім, коли їх не стало завдяки розпаду Радянського Союзу, повернулися свої, нормальні приватні відносини. Я був там за радянських часів. Це ніколи не було Радянським Союзом з погляду економіки, внутрішньо, для приватного бізнесу. Як тільки знищилася радянська

влада, комунізм, їм знайшлося чим її замінити некорупційним, замінити реальними відносинами, економічними, політичними, моральними установками, які були у них в генах. У нас таких установок ніколи не було. Україна, крім, може, найзахіднішої частини, – пострадянська держава, де тоталітарна радянська влада замінилася корупційною системою. Її треба замінювати чимось іншим. Як це зробити? Я не бачу ніякої волі не в тому, щоб боротися з корупцією, а в тому, щоб знайти цю альтернативну, справжню, логічну, сильну, потужну заміну ось цій системі. І поки альтернатива не буде знайдена, поки представники вищих органів влади її не побачать, вони не будуть боротися з корупцією. Можливо, навіть альтернативу вони бачать, просто не вірять у те, що вона буде ефективною».

Кандидат юридичних наук, доцент **Ф. Веніславський** (м. Харків), висловлюючись у продовження того, що корупція є якоюсь цементуючою основою державності або відносин, зауважив, що не може з цим цілком погодитися. Зокрема, тому, що на всіх чиновників у корупційній системі є компромат, а тоді люди стають керованими. І Президент, напевно, боїться втратити контроль над керованістю з погляду людського ресурсу.

Доповідач зазначив: «Стосовно проблем корупції я хотів би сказати, що повинна бути внутрішня потреба несприйняття корупції. Однак як її досягти – для мене загадка. Поясню чому, з власного досвіду. Це не пов'язаний із корупцією, але дуже показовий приклад. Коли я проходив строкову службу перший раз, ще в радянській армії, там була суцільна “дідовщина”. І поки я був молодим солдатом, доводилося протистояти старшим, битися тощо. Але коли я став сержантом, то сказав: “Ніякої дідовщини у моєму підрозділі не буде”. У нас був окремих підрозділ, казарма, лише сім солдат. І ті, хто прийшли, не терпіли ніяких принижень від старших. Так було поставлено з мого боку завдання. Що найцікавіше, коли я звільнився, мені повідомили з частини, що ті, хто не терпів ні дня “дідовщини”, почали дуже жорстоко ставитися до молодих, один солдат навіть до дисбату потрапив. Тобто люди існували в умовах, у яких вони не переживали ніяких негативних наслідків, а потрапивши в умови, коли можна було іншим ці наслідки створювати, відразу ними скористалися. Чому? Це та сама корупційна складова: коли у людини буде спокуса, завжди є шанс її не подолати. Як це поборою, я, чесно кажучи, не знаю».

В. Суценко, підбиваючи підсумки, зауважив, що у наведеному прикладі солдати виявляли нетерпимість до негативного явища тому, що її виявляв командир. Вони, будучи у підпорядкуванні, у системі, змушені були прийняти умови гри. Проблема корупції не така проста. Це передусім дуже серйозна психологічна проблема, пов'язана з психологією особистості як такої. Що таке корупція? Це завжди можливість отримати певні преференції, у будь-якій сфері. І бажання отримати ці преференції притаманне кожній людині. Спокуси властиві кожному. Просто різні люди по-різному керують цими бажаннями. Хтось у змозі собі сказати «ні» з різних причин, а хтось собі каже: «Так, тому що це швидше, легше, і я отримаю те, що інший не отримає». Причому гарантовано. Тому це дуже складна психологічно-соціальна проблема, для якої немає простих рішень. «Чому прибалти, чому німці менш уражені, ніж українці? Тому що це інша культура. На нас чекає дуже довгий і складний шлях у подоланні цього. Але треба бути оптимістом, треба вірити. При всьому тому, може бути, скептицизмі, який ви чуєте і з моїх вуст, я хотів би сказати, щоб ви не керувалися цим

скептицизмом, бо у вас попереду майбутнє. Водночас треба розуміти, що будуть величезні труднощі на вашому подальшому професійному та життєвому шляху і буде потрібна величезна воля та працездатність для того, щоб намагатися їх подолати і спробувати привести наше суспільство в більш приємний стан».

Круглий стіл «Толерантність як правова цінність» (2 червня 2016 р.)

Виступи та обговорення під час круглого столу «Толерантність як правова цінність» зосередилися на проблемі толерантності як правової цінності.

Модератор заходу, кандидат юридичних наук, доцент **Д. Вовк** (м. Харків) зауважив, що тема толерантності супроводжує юридичне товариство весь рік. Чому? Це пов'язано з низкою причин. По-перше, це тема першого номера «Філософії права і загальної теорії права» за 2016 р. Очікується, що до дискусії на сторінках журналу долучаться як знані вітчизняні, так і іноземні автори. По-друге, відбувається пробний освітній курс для студентів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Остання на цей момент тема – *hate speech* від Ю. Разметаєвої. Освітній курс відбувається у межах гранту, який Національна академія правових наук України отримала від німецького благодійного фонду «Robert Bosch Foundation». По-третє, у межах цього гранту вже видано книжку, збірник есе та статей – «Толерантність у транзитивних суспільствах: філософські, правові, політичні та соціологічні виміри». Видання висвітлює різні аспекти проблеми толерантності, починаючи від витоків толерантності і закінчуючи практичними проблемами як, наприклад, *hate speech* та ЛГБТ тощо.

Круглий стіл «Толерантність як правова цінність»

Доктор юридичних наук, професор **С. Рабінович** (м. Львів) присвятив свою доповідь соціокультурним аспектам толерантності у зв'язку з деякими парадоксами ціннісної нейтральності в правовому регулюванні. Передусім було зазначено, що толерантність не є сутнісно-правовою цінністю, хоча, безперечно, вона є цінністю, яка охороняється правом. Толерантність – ціннісна установка, яка ламає архетипи традиційної моральності і, більше того, давні архетипи доморальнісної соціобіологічної регуляції. Передусім ідеться про архетип «свої – чужі». Фактично цей поділ, який притаманний і біологічним системам, і, власне, традиційній моральності, будується на тому, що групова самоідентифікація забезпечується завдяки відмежуванню від інших груп. І до сьогодні від архаїчних часів, «кольорові» маркери, на кшталт позначок «білі», «чорні», «червоні», «коричневі», «голубі», ми використовуємо на побутовому рівні. І вони слугують цій меті – відмежування своєї групи від інших груп. Традиційна моральність, й особливо архаїчна, приписувала чужим групам різноманітні демонічні властивості, позначаючи їх як щось задалегідь зле, недобре. Гуни та китайці приблизно у V ст. нашої ери один одного вважали варварами, а критерієм розмежування варварства була манера запахувати халат, в одних – справа наліво, а в інших – навпаки. І це однозначно свідчило про те, що група взагалі до людей, на думку, відповідно, гунів чи китайців, не належить.

Соціальна інституціоналізація толерантності відбувається раніше, ніж здійснюється її богословська і філософська рефлексія. Ми розуміємо, що толерантність – новочасна європейська ідея, яка має як християнське, так й античне коріння. В античних демократіях така цінність, як свобода висловлювання, цінувалася надзвичайно високо. Діоген казав, що це взагалі найбільш важливе, що є в людині і що є людським. Стосовно християнського коріння, то, очевидно, Європейська Реформація буде найбільш виразною точкою відліку, а саме день спалення на вогнищі М. Сервета, першого протестантського мученика, про що дізнався С. Кастеліо, інший французький протестант. І через рік після цього він опублікував свою працю про еретиків, у вступі до якої, власне, була висловлена основна аргументація ідеї толерантності. Доречі, своєрідним парадоксом є те, що виникнувши з ідей Реформації, толерантність отримала свій подальший розвиток у західній культурі, але один зі стовпів реформації Ж. Кальвін був ініціатором згаданого спалення. І на сьогодні пам'ятники в Швейцарії стоять і одному, і другому. Книга С. Кастеліо вже через півсторіччя стала перекладатися та перевидаватися. Аугсбургський релігійний мир і Нантський едикт – це були події, які відбувалися після того, як Кастеліо написав свій твір. Попри те, що сьогодні ЄСПЛ неодноразово використовує термін «толерантність», посилаючись на вимоги толерантності, плюралізму, широти поглядів, які притаманні демократичному суспільству, але, знову ж таки, від цього толерантність не стає правовою категорією. Так само, як не є правовою категорією гуманність і гуманізм. Позитивне право взагалі має тенденцію асимілювати позаправові категорії, моральні, соціологічні та інші, і робити їх правовими за формою. Зловживання правом, обґрунтованість, розумність, пропорційність. Очевидно, що правовою в цих категоріях є хіба що зовнішня форма виразу. «Я вважаю, що толерантність стає правовою тільки будучи вимірною, формалізованою, тільки отримавши певну міру. У силу цього вона і набуває правової форми. Сама собою толерантність є моральним

ціннісно-смісловим витоком низки правових вимог, основою, або ж, як казали греки, *архе* певних правових вимог».

Якщо казати про правові модули толерантності, то, напевно, основним із них буде принцип рівності та недискримінації як головний юридичний інструмент забезпечення толерантності. Треба згадати і про вимоги неупередженості, які стосуються діяльності суб'єктів владних повноважень, і про заборону розпалювання ненависті та ворожнечі, і про те, що толерантність як морально-правовий принцип окреслює сферу базових свобод, як індивідуальних, так і колективних. У найширшому розумінні – це свобода пошуку істини, як у сфері релігійній, так і у сфері науковій. Відповідно, релігійна та академічна свобода впливають із ідеї толерантності. Очевидно, що йдеться про свободу висловлювання. Якщо казати ще ширше, на сьогодні це свобода бути собою й іншим, ніж та група, яка домінує у відповідному соціумі. У цьому сенсі йдеться про самоідентифікацію. Це практично той колективний вимір, якого набуває вимога толерантності в сфері соціальних відносин.

Отже, ми можемо говорити про право на соціальну ідентичність, суб'єктами якого будуть як окремі індивіди, так і їхні групи. Рівні цієї ідентичності є різними. Особа може себе ідентифікувати як з відносно незначною соціальною групою, так і з етносом, із конфесією, з державою, з цивілізацією. Такі ідентичності є різновимірними, і можуть бути ситуації, коли вони одна з одною певним чином навіть конфліктують і вступають у суперечність. Соціальний простір відтак постає простором множинності ідентичностей, і з погляду на це, правовий простір можна визначити як простір вияву множинності ідентичностей.

Є такий цікавий документ як Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств, виданий під егідою ОБСЄ у 2012 р. У цих рекомендаціях є таке положення, одна з рекомендацій до держав: «Законодавча база має визнавати, що індивідуальні ідентичності можуть бути множинними, багатошаровими, контекстними та динамічними». Також там вказано, що вони не тільки можуть бути, а, зазвичай, є множинними, багатошаровими, контекстними та динамічними. Така характеристика ідентичностей окреслює проблеми, що виникають при спробі застосування толерантності як морально-правової засади. Толерантність постає як принцип організації правового простору як простору мирного співіснування множинних ідентичностей. І численні справи з практики ЄСПЛ ілюструють цю тезу. Є відома справа «*Лаутсі проти Італії*» 2011 р., рішення Великої палати ЄСПЛ, згідно з яким розміщення розп'яття у класі в навчальному закладі не є діяльністю з навернення до певної релігії, що там немає ознак прозелітизму, і, відповідно, здійснюючи це, держава не порушує права жодних учнів, зокрема й тих, які є атеїстами, батьки яких хочуть виховати їх як атеїстів, на свободу совісті. Маємо очевидний конфлікт ідентичностей, який був вирішений у складній ситуації на користь не секулярної моделі співіснування держави і церкви. Відтак різноманітність ідентичностей, їх множинність стає цінністю, яка охороняється правом.

І тут для державної політики і для юридичної практики виникає низка проблем. По-перше, проблема балансування партикулярних ідентичностей між собою і балансування їх із домінуючою ідентичністю, із ідентичністю більшості чи тією ідентичністю, яка представлена у публічній владі. По-друге, це проблема розмежування сфер прояву ідентичності. Які прояви слід залишити в приватній

сфері, а які заслуговують на те, щоб бути представленими у публічній. По-третє, це проблема понаддержавної міжнародно-правової уніфікації меж допустимих проявів ідентичностей. По-четверте, це проблема позитивних зобов'язань держави, які ідуть, очевидно, далі, ніж вимоги толерантності в звичайному розумінні, але, утім, логічно розвивають ідею толерантності. Одна з достатньо дискусійних справ, яка у 2007 р. розглядалася ЄСПЛ, – «*D. H. та ін. проти Чеської республіки*». Там 18 заявників, які на момент звернення були неповнолітніми. Всі вони були членами ромської спільноти і скаржилися на те, що внаслідок систематичного застосування системи так званих психологічних тестів опинялися у спеціалізованих класах і навчалися окремо від більшості чеських дітей. Велика палата ЄСПЛ ухвалила рішення, де, фактично, звинуватила Чехію у расизмі, дискримінації, расовій сегрегації, вказавши на те, що застосування однакових тестів, які були створені, виходячи із рівня чеських дітей, призводило до такої ситуації, і вкрай нетерпимою для демократичного суспільства є подібна діяльність. Іронія долі полягає в тому, що Чехія – одна з небагатьох європейських держав, яка взагалі проводила певну політику в сфері освіти стосовно ромських дітей. І вона ж була звинувачена у тому, що проводила її, на думку ЄСПЛ, невдало.

Справи іншого ґатунку, які теж ілюструють названі мною проблеми – це «*Вайнай проти Угорицини*» та «*Фротеноло проти Угорицини*», в яких йшлося про носіння червоної зірки на куртці чи на лацкані піджака під час демонстрації чи мітингу. ЄСПЛ ухвалив, що у цьому випадку держава допустила порушення права на свободу вираження, права на свободу мирних зібрань. Цікаві, так само, справи 2013–2014 рр., пов'язані зі свободою релігії у публічному просторі, – «*Евейда та інші проти Сполученого Королівства*» та «*S. A. S. проти Франції*». Перша справа про носіння хрестика стюардесою та медсестрою. В одному випадку ЄСПЛ постановив, що оскільки ланцюжок і хрестик були майже непомітними, заборона використання цього символу порушувала Конвенцію, а в іншому випадку, оскільки йшлося про певні санітарні вимоги, порушення не було констатоване. У справі «*S. A. S.*» ЄСПЛ підтримав позицію Франції щодо заборони носіння мусульманського одягу в публічних місцях.

Рішення цих проблем балансування, розмежування, уніфікації меж можуть прийматись як на нормативному рівні, так і ситуативно в судовій практиці. На нормативному рівні держави пропонують різні моделі у сфері етнокультурної інтеграції, у сфері відносин держави і церкви. Скажімо, в етнокультурній сфері можна говорити про асиміляційну модель і мультикультурну модель. Асиміляційною моделлю користувалися Франція та Греція, і, в принципі, вони на сьогодні відмовилися від цієї моделі. У сфері відносин держави і церкви так само є декілька моделей: і теократична, і модель секулярної держави, і різні моделі співробітництва, кооперації між державою та церквою. Скажімо, Німеччина, пропонує останню модель, за якою низка релігійних організацій можуть одержати статус корпорацій публічного права, і при цьому, як не дивно, мусульманські громади, відповідаючи формальним критеріям, не одержують такого статусу. Це моделі балансування соціальних ідентичностей. На сьогодні, з одного боку, політологи говорять про кризу національної держави, а з другого – про кризу політики мультикультуралізму. І фактично це суперечливі, взаємовиключні діагнози, або, якщо ми маємо одночасно обидві кризи, то взагалі встановити якийсь

соціальний діагноз надзвичайно важко. Очевидно, що у справі Лаутсі мав місце бунт релігійної ідентичності, культурної ідентичності, проти секуляризму. Поширені сьогодні крайні праві радикальні рухи, націоналізм слід розглядати як бунт ідентичності проти толерантності. З філософського погляду можна говорити про бунт комунітаризму проти лібералізму.

«Сьогодні відбувається розмивання колективних ідентичностей, з одного боку, а з другого – їх індивідуалізація та плюралізація. І перманентним станом сучасної людини є стан вибору. За такої ситуації вибір сам собою набуває дуже високої цінності, і право стає на захист будь-якого способу життя. Прикладом на сьогодні є ситуація із ЛГБТ-спільнотами. Нещодавно в одному з методичних посібників із проблем ксенофобії і толерантності я прочитав, що повій слід називати не повіями, а працівницями комерційного сексу. Це прояв цієї ж тенденції, щоб не використовувати до них мову ворожнечі. Тенденцією є і розширення сфер ціннісної нейтральності, сфери *адіафори*, того, що грецькі стоїки назвали ціннісно-байдужим».

Із юридичного погляду це проявляється у розширенні кола ознак, які вважаються захищеними, і такими, за якими можлива дискримінація. До них сьогодні входять і вік, і громадянство, і гендерна ідентичність, і сексуальна орієнтація. Очевидно, не всі держави готові ці ознаки прямо згадати у своїх конституціях і мають відповідне антидискримінаційне законодавство. Україна достатньо пізно прийняла антидискримінаційний закон, фактично три роки тому він набрав чинності. І не всі ми готові сприймати у мотивувальних частинах рішень ЄСПЛ такі констатації, як: «Заявниками є три пари: шість чоловіків». Або речення: «Вона зі своєю дружиною».

Яким може бути вихід? Венеційська Комісія та Люблянські рекомендації пропонують державам шукати якісь об'єднуючі, інтегруючі значення та символи й уникати використання в публічному просторі символів, які можуть роз'єднувати. Наскільки це складно чи просто виконати? Звісно, що достатньо складно.

Доповідач зазначив: «Завершуючи українськими проблемами, хотів би сказати, що вже сама Конституція України фіксує напругу по лінії “ідентичність і толерантність”. Якщо ми зіставимо ст. 11 і ст. 15, то проблема стане очевидною, тому що одночасно консолідувати українську націю і заявити про те, що в нас є багатоманітність у всіх сферах, зокрема й ідеологічній, є суперечливою тезою, тому що треба тоді звертати увагу або на одну статтю, або на іншу. Мені видається, що на сьогодні перед Україною стоїть завдання конструювання загальногромадянської ідентичності, ідентичності політичної нації на основі певних об'єднуючих смислів, символів, що неможливе без тривалого та відвертого діалогу, без з'ясування спірних питань нашої історичної пам'яті, яка не є однаковою в різних регіонах. І, зрештою, на цьому зіграли відомі політичні сили, яким вдалося розв'язати війну на цій основі. І питання не в тому, чи потрібна нам сьогодні толерантність, бо альтернативи толерантності, безперечно, не існує, а в тому, чи стане вона із цінності декларативної, цінності для зовнішнього використання, цінністю для внутрішнього вжитку».

Доктор юридичних наук, професор **С. Погребняк** (м. Харків) поставив два запитання, пов'язані з маркуванням толерантності як не правової, а якоїсь іншої цінності. По-перше, у чому така цінність розмежування правових ціннос-

тей і цінностей, що є в праві? Що це змінює в нашому ставленні до толерантності? По-друге, чи можна назвати якусь правову цінність, власну правову цінність, яка б чітко була такою?

С. Рабінович пояснив, що «питання суто теоретичне, тому навряд чи його з'ясування має якесь суттєве практичне значення. Проте на теоретико-методологічному рівні, оскільки ми з'ясуємо проблеми праворозуміння, безперечно, мусимо відповідати на запитання про те, що вважати правом. І тим самим ми задаємо можливу відповідь на запитання, якою цінністю є толерантність: правовою чи якоюсь іншою? Я дотримуюся думки, що в сенсі властивого саме для юридичної діяльності як для певного специфічного різновиду розподільчої діяльності в суспільстві, яка здійснюється за посередництвом низки соціальних інститутів і процедур, засада рівності, безперечно, є правовою. У цьому питанні, як не дивно, я солідарний із В. Нерсесянцем, хоча не є прихильником його лібертарної концепції. Але я визнаю, що рівність – сутнісна, формальна, абстрактна, така, що відволікається від властивостей осіб – це правова цінність. Коли ж ми говоримо про ситуації непрямої дискримінації, то бажаючи чи не бажаючи, звертаємось до цінностей не тільки правових. Ми підключаємо сюди соціальні та моральні цінності, тому що визначити суттєво відмінне становище, критерій суттєвості відмінності, які мають зовні правове значення, неможливо тільки правовими інструментами. Ми їх шукаємо зовсім в інших сферах. Це наші ціннісні уявлення, які не правом мотивовані. Якщо ми стоїмо на позиціях юснатуралізму, то можемо вважати всі наші уявлення автоматично уявленнями і правовими, тому що вище право повністю зливається із мораллю. Але я не дотримуюся такого підходу. Фактично я маю соціологічне бачення правового регулювання і виходжу з цих позицій».

Кандидат юридичних наук, доцент **К. Горобець** (м. Одеса) зазначив, що розмежування правових цінностей і цінностей у праві не має жодного значення. Але критерієм розмежування тут є добре відомий в аксіології поділ цінностей на цінності-цілі та цінності-засоби. Якщо ми дотримуємося інструментального бачення права, яке характерне тією чи іншою мірою для сучасних позитивістських напрямів і для деяких соціологічних напрямів, то можемо сказати, що такі речі, як правопорядок, правова визначеність, правосуддя, конституція, закон є цінностями-засоби, сутнісно властивими правовій сфері. Тобто ми не можемо правову сферу уявити, наприклад, без правової нормативності або без правосуддя. Це речі, які руйнують саме уявлення про право. Відповідно, ті цінності, на які спрямовано правовий вплив, є цінностями у праві, не важливими для його функціонування як такого. Вони, ймовірно, відображають соціокультурний бік соціальної реальності і можуть змінюватись, вони є дуже плінними, дуже відмінними від суспільства до суспільства. Скажімо, інформаційна безпека та толерантність.

Доповідач зазначив: «Не могу погодитися і з тим, що рівність є винятково правовою цінністю. Деякі релігії і мораль так само пропагують формально рівний підхід, не тільки право. Право виступає як сукупність цінностей-засобів, які ми використовуємо для того, щоб досягти якихось цінностей-цілей. Наприклад, таку концепцію розвиває Дж. Фініс. У нього є сім фундаментальних цінностей, яких будь-яка людина так чи інакше прагне досягнути протягом життя, і, відпо-

відно, ефективне право має створити достатні передумови для того, щоб людина могла це зробити. Тобто право тут є інструментом. Ось у цьому і є критерій розмежування».

У ході дискусії було поставлено запитання: чи є толерантність первинною цінністю? Чи це цінність соціальна, яка стала притаманна суспільству в його розвитку, в його еволюції?

С. Рабінович відповів, що це, безумовно, соціальна цінність. Право в усіх проявах є соціальним феноменом, і те, що ми називаємо природним, буквально розуміти не можна. Є природні об'єкти, які становлять цінності, що захищаються, охороняються правом, але життя – це соціальна цінність, воно цінне, оскільки важливе для когось, для інших осіб та для суспільства. Права поза відносинами не існує, не можна уявити собі ситуацію, що воно десь є цінністю, а докола суспільства немає, лише сама природа. Це оксюморон, не існує цінностей природних. Взагалі ціннісне осмислення буття – це соціальний спосіб існування людини, один із проявів її соціальної природи, і вся аксіологічна проблематика може повноцінно реалізуватися винятково у межах соціальної філософії. Є складова нормативності, яка, так би мовити, в знятому вигляді зберігається. І державно-правові інститути, зрештою, використовують ті самі принципи, які діють у спільнотах тварин. Це питання термінології. Якщо ми хочемо, ми можемо назвати це правом. У природі цінностей немає. Якщо людину усунути з природи, то квітка сама собою ніякою цінністю, очевидно, не буде. Вона буде чимось потрібним для споживання того, хто її споживатиме. Треба тоді домовитися, що таке цінність. Якщо те, що має якусь користь, то в цьому сенсі в природі є корисні один для одного об'єкти, і тоді цінності є і в природі. Але толерантність, однозначно, є людським соціальним феноменом, набутим у результаті розвитку, власне, співіснування множинних ідентичностей.

С. Погребняк поставив запитання: «Чи може доповідач уявити існування права, яке побудоване на нетолерантності? Якщо це соціальна цінність, не природна, в представленому розумінні, то чи можна її перевернути?».

У відповідь **С. Рабінович** зазначив, що право, яке побудовано на нетолерантності, уявити можна. Приклади лежать на поверхні – це відомі проблеми, над якими Г. Радбук розмірковував, чи, скажімо так, «гітлерівське право». З точки зору соціології право злочинних угруповань – це так само право. Ми визначаємо, що має жити наша спільнота, відповідно, всі спільноти докола жити не повинні. Ми приймаємо відповідне рішення консенсусом із додержанням належної правової процедури. І що в цьому рішенні буде неправовим із формальних ознак? Якщо ми хочемо сказати, що воно не правове по суті, то ми мусимо долучити сюди певні моральні, ціннісні критерії. Сказати, що недобре знищувати собі подібних, тому це рішення не правове. Але з точки зору формальної, з точки зору об'єктивної науки, соціологічного підходу, – це правове рішення, юридичне.

Кандидат юридичних наук, доцент **В. Смородинський** (м. Харків) поставив запитання: «Що взагалі слід розуміти під толерантністю? Тому що, коли ми слухаємо виступ, чомусь всі виходять з того, що всім зрозуміло, що це таке, а я абсолютно впевнений, що сьогодні будуть говорити про різні поняття, говорячи про толерантність. Чи можете Ви навести приклади інтолерантності, або нетолерантності, нетерпимості в наших сучасних умовах?».

С. Рабінович визначив толерантність як готовність приймати іншого або інших такими, якими вони є, і готовність вести діалог, здійснювати комунікацію з іншими в тій якості, в якій вони самі ідентифікують і представляють себе, не застосовуючи ніяких форм насильства щодо їх ідентичності, виходячи з того, що вона повністю зберігається. Готовність приймати їх такими, будувати відносини з ними, при тому, що вони залишаються такими, якими бажають бути, а не такими, якими ми хотіли б, щоб вони були. «Це моє уявлення про толерантність, очевидно, на індивідуальному рівні, тому що соціальна толерантність – теж якась метафора, яку ми повинні перевести в більш формальні, чіткі принципи».

І це повинно бути прийняття такими як є, постійне та активне. Безумовна готовність, яка не передбачає, що вони, для того, щоб ми їх прийняли, попередньо зміняться. Це ідеальна модель толерантності. Зрозуміло, що в реальному житті не завжди і не з усіма групами така толерантність можлива, тому що з інтолерантними групами, з інтолерантними особами така модель не може бути реалізована. З тими, хто свідомо виходить з установок ненависті, ксенофобії, досить складно. Очевидно, що людей, які готові прийняти такі інтолерантні ідентичності та товариства, практично немає, тому це питання про межі толерантності.

«Що стосується прикладів інтолерантності, то вони лежать на поверхні. На побутовому рівні можна досить часто зараз почути їх у реакції багатьох людей на потік мігрантів із Сирії, реакції на нетрадиційні сексуальні орієнтації. Я вважаю, що навіть у наших нинішніх перетвореннях, спробах провести декомунізацію можна побачити агресивну інтолерантність, бажання забути або взагалі навіть не думати і не аналізувати. На жаль, тут перегини досить серйозні. Тому що там, де є потреба у діалозі та прийнятті, щоб розкрити спільними зусиллями коріння цих проблем, які сьогодні частково розривають наше громадянське суспільство, натомість нетолерантність і якісь досить радикальні заходи».

Кандидат юридичних наук, доцент **Ю. Пономаренко** (м. Харків) поставив запитання про межі толерантності: «Чи можемо ми окреслити якесь коло для толерантності, її, і що там, за тією межею? Які правові наслідки, яке правове ставлення повинне бути до тих, хто перебуває за межею нашої толерантності?».

С. Рабінович пояснив, що коли толерантність заперечує сама себе, виникає така об'єктивна межа. Тобто інтолерантні ідентичності є неприйнятними для толерантного суспільства. Ксенофобія в її різноманітних формах, агресивне, вороже ставлення до іншого, яке має зовнішні прояви, оскільки не можна забороняти свободи думки. Але як тільки ми маємо агресію, яка в зовнішньому соціальному просторі проявляється, виникає підстава обмежувати наше толерантне ставлення до подібної поведінки. За цією межею є конфлікт, це джерело конфліктів, і вони можуть бути в дуже гострих формах. Зрештою, теракти, які останні роки відбуваються дедалі частіше, – це прояви того, що за межею толерантності. Безперечно, держава не толерує злочинність. Якщо би держава толерувала злочинну поведінку, вона б не мала кримінального законодавства. Що злочинне, а що ні – предмет соціальної оцінки. Якщо діяння приносило шкоду вчора і не приносить шкоди сьогодні, то воно може виводитися з кола злочинних. Наприклад, гомосексуальна поведінка. Радянська держава не толерувала цю поведінку, відповідні відносини були криміналізовані. Прийшов момент, коли в незалежній Україні ця поведінка була декриміналізована.

Кандидат юридичних наук, доцент **О. Стовба** (м. Харків) запитав, чи має взагалі проблема толерантності сенс у правовому розрізі, оскільки право за своєю суттю є в принципі інтолерантним? Бо якщо б можна було все, нам би не потрібно було право, оскільки право – те, що вказує нам, що можна, а чого не можна. І якщо було б можна все, якщо б ми були толерантні безмежно, навіщо було б взагалі право? Чи не слід поставити запитання дещо інакше, що право за своєю суттю – це прояв соціальної толерантності? І коли ми кажемо про толерантність чи нетолерантність у праві, ми просто можемо казати про якусь матеріальну та процесуальну толерантність, бо зараз толерантність досягає якихось безмежних масштабів, і єдине, до чого ставляться в Європі не толерантно, – це до інтолерантності.

С. Рабінович відповів, що право не є інтолерантним феноменом за своєю суттю, тому що той самий принцип правової рівності, який є сутнісно правовим принципом – це юридична форма толерантності. Толерантність не є суто правовою цінністю, але толерантність і право, безперечно, – суто юридична проблема. Можна навіть сказати, що вона є юридичною тільки після того, як ми домовимося про соціокультурні питання і будемо оформлювати наші рішення в юридичний спосіб. Треба сказати, що потрібна, безсумнівно, нам така дискусія, але з постановкою питання: які повинні бути прояви толерантності в праві? «Ми вже сьогодні наводили приклад інтолерантного права та толерантного права, тому я не можу погодитися з тим, що право є сутнісно інтолерантним феноменом. Метод заборони не єдиний метод правового регулювання. Тут є діалектика толерантності та нетолерантності. Вимога однакового ставлення до представників різних конфесій, рас, тощо – це передусім правова форма толерантності. Вимога рівного ставлення до всіх автоматично означає заборону нерівного ставлення до інших. Ми просто іншими словами називаємо два феномени. Сутністю права – це межа, її феномен. Розмежувати соціально прийнятне та соціально неприйнятне. По один бік буде те, що право не толерує, по другий – те, що право толерує. Тому сучасне європейське право такою ж мірою є феноменом толерантності, як і, в певному відношенні, феноменом інтолерантності».

Д. Вовк у продовження дискусії додав, що «нетолерантність до нетолерантності» – це красива формула, яка використовується для того, щоб виражати достатньо великий спектр думок. Насправді, якщо ми подивимося, навіть на згадані рішення ЄСПЛ, то «*S. A. S. проти Франції*» – це нетолерантність до певного типу одягу, тому що там йшлося не про хіджаб, а саме про одяг, коли можна бачити тільки очі. «*Лейла Сахін проти Туреччини*» – нетолерантність до клерикалізму. «Думаю, що ми з вами легко зараз сконструюємо десять-двадцять форматів поведінки, саме змістовних форматів поведінки, які будуть неприйнятними. Тобто це не просто нетолерантність до нетолерантного. Нетолерантними будуть багато видів змістовно різної поведінки, що визнаються неприйнятними».

Доктор юридичних наук, професор **В. Лемак** (м. Ужгород) зазначив, що «доповідачі відповідають на запитання “що є толерантність” абсолютно не юридично. Жодного юридичного терміна. Якщо, наприклад, чинний правопорядок в Україні недостатньо толерантний, то що б доповідач запропонував, які рівні і що імплементувати для того, щоб він став більш толерантним? У Європейському Союзі є принцип толерантності. Я маю на увазі, які додаткові закони, механізми, структури, практики, можна назвати, крім культури? Бо якби тут

були соціологи з психологами, то вони, може, і поглузували над нашим рівнем обговорення. І тому давайте обговорювати те, що ми всі розуміємо, тобто чіткий зв'язок із правопорядком».

С. Рабінович відповів, що, дійсно, жодного юридичного визначення толерантності не було, і бути не може, тому що толерантність – не правова цінність і не правова категорія.

Що стосується того, що можна в країні зробити, то Венеційська Комісія вже висловилася достатньо чітко й однозначно. Є проміжний та остаточний висновок щодо законодавства про люстрацію, є висновок стосовно інших законів. Там достатньо однозначно вказано, чим відрізняється підхід сучасного українського законодавця від підходів, прийнятих в Європі в цьому питанні. Тобто це точкове, скажімо так, питання конкретних законів, а не питання зміни правопорядку загалом. «Я в жодному разі не вважаю, що правопорядок в Україні нетолерантний чи недостатньо толерантний. Є конкретні законодавчі акти, стосовно яких висловлюються достатньо серйозні зауваження. Я солідаризуюся з цими зауваженнями і вважаю, що чим швидше ми відреагуємо на них, тим буде краще для нинішніх поколінь і для наступних поколінь. Є сенс говорити про конкретне, я вважаю, інакше цінності в тому, про що ми говоримо, немає. Тобто ми починаємо з філософії, а зрештою це все матеріалізується у реальності, тому що якщо ми будемо тільки говорити про гарні абстрактні речі і не зможемо дати правову оцінку конкретним рішенням, то очевидно “гріш ціна” була би такому розмірковуванню. Я вважаю, що ми мусимо доводити рівень конкретності до максимального, називаючи конкретні рішення та нормативні акти, яким бракує того чи іншого».

В. Лемак зауважив, що доповідач згадував випадок сегрегації, ніби це так просто. «Наприклад, щодо ромських громад. Я живу в місті, де, напевно, 20% ромського населення. Так, вони навчаються в окремих школах, але й Америка через це пройшла. Треба розуміти, що сегрегація допомагає соціалізуватися. Бо, з одного боку, наприклад, темношкіре населення вимагає до себе немовби особливого ставлення, але, з другого боку, є статистика злочинів. І так не за всіма меншинами, але за багатьма. Яке ваше ставлення до сегрегаційного механізму? У нас він заборонений законами, це, без сумніву, але на практиці як інакше це організувати?».

С. Рабінович визнав, що це складна проблема, і коментуючи рішення проти Чеської Республіки, він наголосив, що воно дуже спірне і неоднозначне. Окремі думки до цього рішення, можливо, більш переконливі, тому що держава намагалася якимось чином проблему вирішити, можливо, не ідеально, коли, склавши відповідні тести, частина дітей, на переконання ЄСПЛ, достатньо велика, потрапляла до спеціалізованих шкіл. «Я особисто з цього питання не маю остаточної думки, однак вважаю, що дуже серйозними є аргументи суддів, які виклали окремі думки.

Стосовно статистики вважаю, що тут постає питання її інтерпретації. Найнебезпечніше те, що ми зв'язуємо зі злочинними проявами якісь чинники, які є не причинами, а лише зовнішніми маркерами. Наприклад, расу або релігію. Насправді корені злочинності – тільки соціальні. Доки нас не зацікавить, у яких умовах живе та чи інша спільнота, ми не доберемося до цього кореня. Але на рівні масової свідомості проблема в тому, що працює зв'язок елементарних мар-

керів: представник такої-то раси чи такого-то етносу, отже, на 99% потенційний злочинець. І тут державі потрібно працювати у напрямі виховання, витратити кошти на освітні програми тощо. Навмисна сегрегація є недопустимою, це зрозуміло. Однак якщо вона стане об'єктивним наслідком тієї чи іншої політики, і ми будемо це називати сегрегацією, невідомо, чи коректно використовуватимемо сам цей термін».

Д. Вовк зазначив, що на запит «толерантність», напевно, 80% результатів буде про релігію. Жодна тема, пов'язана з загальними питаннями толерантності, обговорення, публічна дискусія так чи інакше не залишається осторонь питання релігійної толерантності. Причому релігія тут використовується у різних контекстах. Тому що є питання, які належать до сфери релігійної свободи та толерантності, наприклад, щодо релігійних меншин, але феномен релігії в тому, що вона охоплює все. Релігійний погляд може бути сформульований щодо будь-якої речі, а релігійна картина світу є відносно завершеною. Доктор філософських наук, професор **М. Черенков** (м. Львів) представив у своєму виступі філософсько-релігійний і теологічний погляд на проблему толерантності. «Отже, я хотів би скористатися двома словами, які, скажімо так, вживані заради внутрішнього порядку денного, – «ортодоксія» та «ересь». Тобто права людини для одних є богословською ортодоксією, а для інших ерессю. Я хочу переключити увагу на філософсько-релігійний аспект цієї тематики і проаналізувати кілька документів, зокрема православної церкви. Якщо для філософів-ортодоксів є універсальне – це трансцендентальне, універсальне, загальнолюдське, то для теологів тут є дискусія. Скажімо, відомі лідери вважають, що, навпаки, універсальне є ерессю. І ми чули фрази Патріарха Кирила про «глобальну ересь людинопоклонства».

Друга подія дня, про яку я хотів би сказати, – це те, що мої знайомі жінки-богослови оголосили про свої стосунки, що вони кохають одна одну. І одразу виникає дискусія: як це розуміти? Чи це жарт, чи це вже справжні ересі, чи зовсім нормальні речі, тому що вони реалізують свої права людини? І я дивлюся просто як розгортається ця дискусія, вона переходить у ці режими.

Я хотів би процитувати Патріарха Російської Православної Церкви Кирила: «Сьогодні ми говоримо про глобальну ересь людинопоклонства, нове ідолопоклонство, що викидає Бога з людського життя. Саме на подолання цієї ересі сучасності, наслідки якої можуть мати апокаліптичне значення, церква повинна спрямовувати силу свого захисту, свого слова, своєї думки. <...> Західні рухи Відродження, Реформації підготували торжество людини та її прав, на тлі яких і розгортався проект модерну. І ось тоді почалося революційне вигнання Бога з людського життя і життя суспільства. І цей рух спочатку охопив Західну Європу, Америку, а потім і Росію. Сьогодні з новою і новою силою, вже у масштабах цілої планети, розвивається ця ідея життя без Бога, і ми бачимо, як робляться зусилля у багатьох процвітаючих країнах законом затвердити право будь-якого вибору людини, зокрема і самого гріховного, що йде врозріз із Словом Божим, з поняттям святості, з поняттям Бога». Тобто виникає змішання дискурсів, змішання полів, смислових, дисциплінарних тощо. І це якраз хороший зразок постсекулярності, коли мають місце ось такі гібриди, коли є щось від права, щось від релігійних універсалій культури, щось, скажімо, від філософської рамки, в якій це розглядається. І, звичайно, є певні політичні установки, які теж впливають на цей дискурс. Тому я говорю про те, що наша дискусія є частиною більшої дис-

кусїї про постсекулярність як про новий етап і перебудову суспільного життя. Тут релігія повертається і приносить своє розуміння прав людини, намагається якимось чином диктувати своє розуміння толерантності. І ми сьогодні маємо не конфлікт толерантності та інтолерантності, а конфлікт різних видів толерантності, кожна з яких претендує на своє право. Патріарх Кирил теж пропонує своє альтернативне розуміння прав людини, і тут він відстоює, по суті, богословський підхід. Міркуючи про, здавалося б, речі, пов'язані з правом, він апелює до зовсім іншого прошарку. Він апелює до богослов'я, а саме: виходить із того, що реальністю занепалого світу є пошкоджена воля людини. Відповідно, свобода вибору не є органічною, або, як тут звучало, природною. Це вже наслідок деформації. Тому що цілісна людина навіть не ставить питання про вибір, вона вибирає тільки хороше. Звідси момент вибору – вже наслідок деформації. Тож треба створити суспільство абсолютно альтернативне проекту модерну, відродження, реформації, просвітництва, тобто секулярності, постсекулярності, задати абсолютно нову версію середньовіччя, з якої ми б вже не виходили. Тобто ми бачимо, як релігія повертається і пропонує свій порядок денний. І тут змінюються співвідношення єретичного, ортодоксального, трансцендентального, історично відносного, локального, культурно обумовленого, загальнолюдського, традиційного. Тут відбувається, власне, все це змішання. Тому тема прав людини непомітно переходить у відомство релігії. І, до речі, більш твердого ґрунту для опори важко сьогодні знайти. Ми бачимо, як ця релігійна традиція стає референтною, зокрема для пояснення, для завдання певної рамки, зсередини якої ми мислимо ці права. Тобто більш твердого та одночасно більш хиткого, більш спірного ґрунту для опори, зокрема правозахисникам, навряд чи вдасться знайти. Сьогодні конституції мало хто читає, а читаючи, не виконує, і тому навіть сьогодні в межах так званої православної цивілізації посилення на загальні правила права більше не працюють. Мабуть, ще більш радикально це проявляється у межах ісламу, тобто тих культурних і територіальних межах, де іслам претендує на цілісний вплив, не на виключно релігійний, а на всеосяжний вплив на життя людини і на визначення у цьому житті, зокрема цих прав. Повертаючись до провокаційної тези Патріарха Кирила, ця глобальна єресь людинопоклонства і прав людини є однією з найзапекліших критик глобалізму. Це, по суті, православний антиглобалізм або православна критика прав людини. Подібні тези дипломатам Російської Православної Церкви вдалося вписати і в текст Гаванської декларації (12 лютого 2016 р. у Гавані була підписана спільна декларація за підсумками зустрічі двох першоієрархів Російської Православної Церкви, яка претендує, зокрема, на нашу територію як на власну канонічну, і Папи Римського Франциска). Я цитую: «Ми бачимо, що перетворення деяких країн на секуляризовані суспільства, чужі всякої пам'яті про Бога і його правду, тягне за собою серйозну небезпеку для релігійної свободи. Ми стурбовані нинішнім обмеженням прав християн, не кажучи вже про їх дискримінацію, коли політичні сили, керуючись ідеологією секуляризму, який часто стає агресивним, намагаються витіснити релігію на узбіччя суспільного життя. Процес європейської інтеграції, який розпочався після століть кривавих конфліктів, був сприйнятий багатьма з надією як запорука миру і безпеки. Водночас ми застерігаємо проти такої інтеграції, яка не поважає релігійну ідентичність <...>. Ми стурбовані кризою сім'ї в багатьох країнах, ми шкодуємо, що інші форми співжиття нині зрівнюються з цим со-

юзом, а освячені біблійною традицією уявлення про батьківство та материнство як особливе покликання чоловіка і жінки в шлюбі, витісняються з суспільної свідомості”. І завершується декларація закликом до православно-католицького, скажемо, консервативного альянсу проти надто вільної сучасності. Цитата: “Католики і православні покликані братські співпрацювати для звіщення Євангеліє-спасіння для спільного свідчення про моральну гідність і справжню свободу людини. Цей світ, в якому стрімко підриваються духовні підвалини людського буття, чекає від нас сильного християнського свідчення у всіх сферах особистого та суспільного життя”. Крім заклопотаності секуляризмом та кризою традицій, ієрархи багато говорили про порушення релігійних прав християнських меншин на Близькому Сході. Водночас, скажемо, про біженців-іновірців або про загальні, умовно кажучи, фундаментальні права людини, ми не знаходимо жодної згадки. Тобто самого формулювання “фундаментальні права людини” не знайдемо. Характерно, що спільна декларація того ж Папи Франциска і глав інших православних церков мала зовсім інший характер. Фокус вже був не на своїх інтересах, тобто не на захисті власної традиції релігійної спільноти, а на загальних правах, і якщо вже про турботу про біженців йдеться, то про всіх біженців, не тільки християн. Цитую: “Ми зустрілися, щоб висловити нашу глибоку стурбованість трагічним становищем численних біженців. Світова громадськість не зможе ігнорувати колосальну гуманітарну кризу, викликану поширенням насильства, переслідуваннями та депортацією релігійних й етнічних меншин, вигнанням сімей, наругою над людською гідністю, порушенням фундаментальних прав і свобод людини”. І знову цитата: “Захищаючи фундаментальні людські права біженців, які шукають притулку, мігрантів та багатьох інших людей, маргіналізованих у наших суспільствах, ми прагнемо виконати місію служіння церкви світу”. Тобто тут, навпаки, ми натрапляємо на поєднання фундаментальних прав і місії церкви. Тут ортодоксія церковна і фундаментальні права людини сходяться у певному альянсі.

Різниця у підходах мені видається більш ніж очевидною. У першому випадку акцентуються власні, православні потреби й інтереси, а також права релігійних традицій, акцентується моральність, традиція і справжня, духовна свобода. У другому випадку акцентуються фундаментальні права людини. Виникає питання: а в яких же стосунках перебувають права релігійних традицій і права людини, настільки, наскільки вони можуть бути вписані в ці традиції? Фундаментальні права людини, тобто такі права, які можуть бути хоча б помислені, гіпостезовані, як експеримент хоча б уявний, як загальне для людей різних традицій. Як стверджує наш український православний богослов К. Говорун, християнство сприймає права людини як момент власної ортодоксії. І він вважає, що перші християнські апологети були якраз правозахисниками, оскільки відкрито протистояли римському імперському тоталітаризму, відстоювали свободу совісті, апелювали до закону, права, здорового глузду як до якихось універсальїй культури того часу. Я цитую: “Безумовно, апологети не втомлювалися підкреслювати універсальність християнства і його максимальну близькість кожній людині. З другого боку, його справжня універсальність могла здійснюватися тільки при можливості вибору, зокрема вибору не на користь християнства”. Отже, такі принципові аспекти теорії прав людини, як цінність індивідуального людського буття, свободи совісті та права на власні

переконання не тільки не були придушені християнством, але стали самі собою зрозумілими цінностями саме завдяки християнству. За версією К. Говоруна, християнство посилило те, що Античністю було окреслено. Посилило, підкріпило та поєднало, якщо завгодно, саме філософську традицію і релігійне обґрунтування, більш глибоке, метафізичне у релігійному розумінні. Звичайно, йдеться про те, що в епоху Модерну ці релігійно обґрунтовані права людини були присвоєні секулярним світоглядом, стали каменем спотикання і яблуком розбрату для двох таборів – секуляристів й, умовно кажучи, християн-фундаменталістів, або ширше, релігійних фундаменталістів. І виходить, що для одних це – фетиш, а для інших – породження пекла. Але навіть православні богослови Української Православної Церкви і Російської Православної Церкви, умовно кажучи, ліберальної, демократичної школи, підкреслюють, що насправді не можна розглядати це як фетиш і як породження пекла. Насправді, це певна сфера світогляду, яка втратила, як каже К. Говорун, християнську ідентичність, проте наше завдання “не боротися проти цієї теорії, а повернути їй первісний християнський характер”. У результаті уважної реконструкції історичної долі прав людини, К. Говорун доходить важливого висновку про те, що необхідно коригувати та продовжувати цю традицію як свою власну і в той же час загальну. Цікаво, що в тому ж році, коли з’явилася ця стаття К. Говоруна, який був одним із найвпливовіших інтелектуалів у Російській Православній Церкві, з’являється, ніби в порядку полеміки або спростування всіх цих занадто демократичних і вільнодумних підходів, документ “Основи вчення Руської Православної Церкви про гідність, свободу і права людини”. І у цьому вченні права людини не реконструюються, а деконструюються. Вже в преамбулі зазначається, що з посиланням на захист прав людини сьогодні нав’язуються нам такі погляди, які не узгоджуються зі Святим Письмом. Тобто до будь-якої конституції треба прикладати Святе Письмо, і все, що не підходить, ви можете не виконувати. І пропонуються так звані православні поправки до розуміння гідності, свободи та права. Ось такі, наприклад: “У східній християнській традиції поняття гідності має, передусім, моральний сенс”. Тобто в жодному разі його не можна визначити через право. Не право, а Правда – з великої літери. “А традиція церкви більш говорить про негідність людини, ніж про гідність. Каже про негідність, обумовлену гріхом”. Асиметрична відповідь, як люблять говорити наші сусіди. Ще цитата: “Залежно від самовизначення вільної особистості, образ Божий в людині може затьмарюватися або проявлятися з більшою силою. При цьому природна гідність стає все більш явною в житті окремої особистості або стирається в ній гріхом. Визнаючи цінність свободи вибору, Церква стверджує, що така неминуче зникає, коли вибір робиться на користь зла. І людство може стати на цей шлях зникнення свободи, якщо такі, безумовно, порочні явища, як аборт, самогубство, розпуста, збочення, руйнування сім’ї, культ грубощів і насильства перестануть отримувати належну моральну оцінку та будуть виправдовуватися з опорою на спотворене розуміння свободи людини”. Знаєте, є такі вимикачі: одні відразу вимикають світло, а в інших можна трохи підсилити або зменшити. Так і свобода, і гідність, і всі ці загальнолюдські речі або зникають при моральному виродженні, або, навпаки, прогресують, і тоді людина стає святим, а для святих, якщо читати уважно документ, все це не указ. Тобто для нього ні право, ні інші норми суспільного життя не мають взагалі ніякого

авторитету, тому що він святий, він має з Богом прями відносини. Тому мовиться про те, що слабкість інституту прав людини в тому, що він захищає свободу вибору і все менше і менше враховує моральні виміри життя, і так звану свободу від гріха. Права людини оголошуються вторинними, похідними від морального вибору, не фундаментальними, а відносними. Права людини не можуть бути вищими за цінності духовного світу. Інакше кажучи, в православному монастирі вводиться власний статут і зі статутом загальнолюдським сюди не увійти. Таким чином, всі права людини повинні підкорятися традиції, колективу і державі. Тут головне, цілком в старому патріархальному дусі, не право, а правда. Духовна, а не правова традиція – це вищий стандарт. Чому? Ось ще одна цитата: “Права людини, які не є божественним встановленням, не можуть вступати в конфлікт з одкровенням Божим. А для багатьох людей, що живуть в різних країнах світу, не так секуляризовані стандарти прав людини, як віровчення і традиції мають вищий авторитет суспільного життя”. Але при цьому ось ця начебто духовна традиція виявляється дуже політичною. І остання цитата. “Права людини не повинні суперечити любові до Батьківщини”. Тобто, з одного боку, абсолютні були духовні підстави, а тепер раптом з’являється Батьківщина з усіма її скріпами. Тому слід переписати навіть релігійну традицію, якщо вона суперечить любові до Батьківщини. Ось тут цікаво: “Не випадково православна традиція зводить патріотизм до слів самого Ісуса Христа. Немає більше від тієї любові, як хто душу свою покладе за друзів своїх”. Звичайно, ні про який патріотизм не йшлося, оскільки мова була про прощання Христа з учнями. Йдеться про те, що він добровільно віддає своє життя. Тобто індивідуальні права людини не можуть протиставлятися цінностям та інтересам, знову ж таки, Вітчизни, громади, сім’ї. А вся Вітчизна – це велика сім’я. Патріархальна така модель життя. Примітно, що в контексті, заданому домінантом колективно-державних прав, навіть право на життя розуміється двозначно. Скажімо, евтаназія, як вибір людини, заборонена. Але смертна кара, як вибір держави, цілком виправдана. У цьому випадку Російська Православна Церква готова “печаловатися”, але не суперечити владі. Чому? Ми читаємо: “Смертна кара була прийнятна в старозавітні часи, а вказівок про необхідність скасування немає ні в Святому Письмі Нового Завіту, ні в Переказі, ні в історичній спадщині Православної Церкви”. Тобто, якщо держава вважає, що слід стратити, то треба страчувати. Церква може лише “печаловатися”. Дуже цікаве слово. Ви запитаєте: “Що ж тут правового?” Нічого тут правового. Можна навіть промовчати, просто пустити сльозу. А можна просто помолитися. А можна навіть і не молитися. Тому Церква приймає на себе борг печалювання про засуджених, не більше того.

І завершуючи цей розбір: “В історії народів, опікуваних Російською Православною Церквою, склалося уявлення про необхідність співпраці влади і суспільства”. Ось звідки, з яких абсолютів воно виникає – незрозуміло. А тому права індивідуальні повинні бути підпорядковані цій симфонії, волі цих двох співпрацівників, аж до правового нігілізму та прямої теократії. Отже, основи вчення висловлюють правовий нігілізм від імені православної симфонії держави і Церкви, традиції та колективу, моральності і духовності. Тим самим Російська Православна Церква демонстративно відмовляється визнати фундаментальний та універсальний характер прав людини, віднісши їх до ересі, західної ідеології, секуляризму, інших не богоугодних ворожих винаходів.

Утім, дивно взагалі, що в назві документа правам людини все ж знайшлося місце, причому без лапок, тому що документ має, як б сказав, філософсько-антропологічний характер, він заперечує не тільки трактування прав людини, а й саме право цих прав на існування. Чому? Тому що заперечує людину як таку. Є людина повністю вписана в певну релігійну традицію, і норми цієї традиції є для неї вищими. Жодних зовнішніх, загальнолюдських стандартів, з якими вона могла би співвідносити себе і норми своєї внутрішньої, малої, скажімо так, або рідної традиції, немає. Тому тут людина розчиняється та підпорядковується традиції, колективу, державі. Цей тренд сьогодні стає глобальним. Коли я вже готувався до цього виступу, мені надіслали ташкентську газету. Здавалося б, інший абсолютно контекст, але там з'являється розгромна стаття із закликом бути пильними. Це дуже радянські фрази: “Будьте пильні”. Пильуйте з приводу неопротестантів і кришнаїтів. Це популярна газета “Даракчі”. Що ховається за альтернативними віровченнями? Пильність із приводу чого? З приводу того, що наше суспільство – це велика сім'я, а тут з'являються інші. І інші – загроза. Тобто, з одного боку, свобода релігії, а з другого боку, оскільки є сім'я, то іншого прізвища, іншої релігії бути не може, і місіонерству немає місця. Місіонерство, проповідь своєї, іншої релігії, прирівнюється до смуту в рідній сім'ї. Дуже цікавий підхід. Всі належать до однієї традиції, титульної, культуuroстворюючої, державотворюючої традиції.

Водночас інший погляд відстоює Патріарх Вселенський Варфоломій. І тут ми бачимо, як всередині православ'я ведуться дискусії, змінюється співвідношення, межі між єрессю й ортодоксією. Патріарх Варфоломій сам собою цікавий тим, що, по-перше, він засновник і віце-президент Товариства канонічного права Східних Церков, тобто насамперед правознавець. Був нагороджений золотою медаллю Конгресу США за зусилля із захисту релігійної свободи та прав людини. Вже за це його б занесли в інший православній столиці в еретики. І згідно з його розумінням: “Права людини – зовсім не винахід Просвітництва. Вони належать до самої суті релігії, нерозривні з поняттям релігійної свободи та толерантності”. Отже, самій сутності релігії належать права людини. Він дуже часто використовує цей вислів: “фундаментальні права людини”. І погляди двох патріархів в православ'ї, оскільки ця традиція найближча для нас, відображають як раз нові демаркації щодо єресі й ортодоксії на матеріалі або на прикладі прав людини. Для мене, скажімо так, як для фахівця в іншій сфері, права людини – це тільки матеріал. Я дивлюся, як релігія повертається у суспільство, іноді агресивно, іноді зі своїм власним порядком денним, і використовує тему прав людини як інструмент, як важіль, для того, щоб відвоювати собі нове місце.

Отже, нові демаркації щодо єресі й ортодоксії. Цікаво, що в 2011 р. ще один наш український богослов і філософ Ю. Чорноморець, за декілька років до так званої “російської весни” передбачав, що ось ці відмінності в підходах до прав людини між Варфоломієм та Кирилом більш ніж істотні та несуть в собі загрозу для майбутнього. Так і називалася, до речі, стаття “Християнський консерватизм Патріарха Варфоломія і фундаменталізм Патріарха Кирила: істотні суперечності та загрози для майбутнього”. Ю. Чорноморець звинувачує, навпаки, Патріарха Кирила в єресі. Він пише про те, що методологічно неправильно говорити, ніби християнин, що знайшов вищу свободу, отримує більші права порівняно з іншими людьми. “Патріарх Кирил знаходить можливість виправдати осо-

бливі права людей традиційного суспільства, істинно православних й істинно російських, і ця концепція призводить до ризикованого висновку, що богоуподоблені мають більше прав, ніж ті, які відмовилися йти шляхом духовного розвитку”. Тому Ю. Чорноморець доходить висновку, що документ, прийнятий на Архієрейському Соборі, за своїм задумом помилковий. І він робить два висновки про права людини: етичний і богословський. Етичний має характер заклику та попередження. “Отже, чим більше ми християни, тим більше повинні поважати права інших людей, а не думати про їх обмеження або про свої особливі права. Тим паче, що особиста святість або традиційне благочестя народу не можуть стати основою для обов’язку виховувати суспільство згідно свого внутрішнього статуту, нав’язувати свої традиційні моральні цінності як обов’язкові до законодавчого закріплення”. І в цьому сенсі молитовний сніданок, звичайно, є неоднозначною подією. Я, як християнин, цьому радію і переживаю, бо він задає свою рамку для дискурсу. І другий висновок, богословський: “Як довели і Августин, і Фома Аквінський, і Володимир Соловйов, цивілізація любові може існувати тільки як надбудова над правовою державою, в якій забезпечені права людини”. Без цього фундаменту будь-яка спроба побудувати, скажімо так, цивілізацію любові закінчується формою тоталітаризму, християнського або не християнського – не має значення.

Богословський висновок має характер викриття ересі та вказівки на норматив. Тобто таке соціальне вчення Церкви є еретичним. Таким чином, позиція Російської Православної Церкви відповідає глобальному тренду на звуження, на критику, на деконструкцію ось цих універсалій. Але з позиції загальнохристиянської традиції може бути названа як раз ерессю. Навпаки, права людини підкріплюються соціальним вченням вселенського православ’я та інших традицій, і потребують не деконструкції, а акуратної реконструкції.

Давайте дуже коротко подивимося на внутрішньоукраїнські дискусії. Глобальні дискусії про права людини не обійшли стороною і Україну, рівно настільки, наскільки вона прагне вписатися у тренди, знайти себе частиною сучасності, що глобалізується. Відповідно, права людини сприймаються суспільством, особливо релігійними спільнотами, як частина програм глобалізації або хоча б євроінтеграції. Навіть цілком прозахідні католицькі єпископи нещодавно зважилися заговорити про небезпеку нового ідеологічного поневолення українського народу. Йшлося про зміни до Кодексу законів про працю тощо. Ну, і звичайно, мовиться про право на нетрадиційні форми сім’ї. Тут ідеться про те, що є релігійна традиція, є Богом дані норми, і не можна підмінити ці поняття у правовому полі, тому що тоді нівелюється вся повнота поваги до особистості як до певної таємниці, таїнства, яке не піддається ніякому правовому визначенню. І критикуються спроби впровадження гендерної ідеології, яка імплементується до українського законодавства. Але спосіб критики дещо інший. На захист нашого українського релігійного співтовариства скажу, що критика, умовно кажучи, нових прав людини ведеться з позиції більш фундаментальних прав людини. Тобто позиція Патріарха Кирила – це взагалі знищити поняття фундаментальних прав людини і показати всі інші права як відносні, які можна відкинути. А тут критика прав людини здійснюється з позиції прав більш фундаментальних. Тобто право на зміну статі, на соціальну інженерію, оспорується не запереченням індивідуаль-

них прав, а посиланням на таїнство особистості, на її початкову цілісність, на святість життя, статі та сім'ї.

Ось позиція Патріарха Української Православної Церкви Київського Патріархату Філарета. Вона залишається, з одного боку, консервативною, а з другого – проєвропейською. І, як ви знаєте, були спроби звинуватити патріарха в тому, що ця позиція є зрадницькою щодо курсу євроінтеграції, тому що Київський Патріархат запекло критикував саме ці поправки до Кодексу законів про працю. І тут Патріарх Філарет каже так: “Не варто під гаслами боротьби за права людини знову повертатися до тоталітарних методів тиску на Церкву. Ми послідовно підтримували і підтримуємо європейську інтеграцію, але саме тому, що Україна – це Європа, ми вважаємо, що наш народ має не менше право, ніж інші народи, зберігати в європейській родині свою самобутність, а саме: дотримуватися традиційних духовних і культурних цінностей”. Тобто права релігійних спільнот захищати не через заперечення загальнолюдських і європейських цінностей, а через апеляцію до них, а саме до фундаментальної цінності різноманіття і християнських цивілізаційних засад.

Очевидна, на мою думку, різниця у розумінні прав людини і способі аргументації на користь цих розумінь. У той час, як фундаменталісти критикують і заперечують, помірно консервативні богослови та священнослужителі критикують і коригують, поглиблюють і доповнюють.

І буквально декілька тез філософського узагальнюючого характеру. А що може принести, власне, філософія? Можна говорити про філософсько-релігійний, можна говорити про філософсько-правовий підходи, але, так чи інакше, філософія може відігравати тут коригувальну роль. Отже, незважаючи на те, що основні бої за права людини, на мій погляд, будуть розгортатися на території церковно-богословській, або ширше, релігійній, філософія не може залишатися осторонь і задовольнятися лише університетськими або академічними круглими столами. У випадку з правами людини ми бачимо, як конфлікт ортодоксії й ересі виходить у політико-правовий простір, і відбуватиметься запекла боротьба за зміст і кордони ортодоксії, більше того, за право її політичної коректури. Тут богословські та філософські інтерпретаційні рамки накладаються одна на одну та створюють простір різноманітності, можливості для мирного діалогу. Скажімо, в рамці богословській завжди є можливість говорити про права людини і як про ідею християнсько-ортодоксальну, і як про ідею християнсько-єретичну. У рамці філософсько-релігійній є місце і для трансценденталістського універсалістського загального розуміння прав людини, і для культурно-історичного, тобто умовного, регіонального, тимчасового тощо. На жаль, сьогодні цей простір різноманіття ідей, традицій і тлумачень опиняється під загрозою. Тому що ортодоксія бажає домінувати та спрощувати складність розумінь і практик. Зі свого боку майже будь-яка ересь прагне помінятися місцями з ортодоксією, тобто субдомінанту перетворити на домінанту. А ось утримати різноманітність думок та саму гетерогенність загального життєвого, культурного та релігійного простору – завдання складне і непопулярне. Чому? Тому що проект мультикультуралізму, про який ми згадували, майже закритий, кордони всередині Європи ось-ось закриються знову, хаос на південних, східних околицях буде наростати, і в цих умовах, на нашу думку, природний висновок такий, що права людини

будуть підпорядковані інтересам національної безпеки, або домінуючих метанаррацій, які цю безпеку будуть собою підпирати або легітимізувати. І логіка розвитку політичного, і логіка розвитку релігійного сходяться у тому, що права людини скоро дійсно стануть ерессю, тому що більшість релігійно-політичних спільнот будуть апелювати до свого власного внутрішньо зумовленого розуміння прав, а не до загального, фундаментального. Як поведе себе при цьому філософія, точніше, співтовариство філософів? Чи візьмуть вони на себе невдячну роль захисників прав людини як своєї філософської ортодоксії? Чи зустріне той же Патріарх Кирил опонентів серед наших богословів і наших філософів? Як відреагують ці два цехи на нову форму ортодоксії наших днів, нерозбірливу в змісті, однак вкрай агресивну щодо загальнолюдського, універсального і взагалі всього зовнішнього, до всього іншого, чужого, тобто до всього того, що може служити мірилом, стандартом, зовнішнім каноном? Чи зможуть богослови та філософи відновити конструктивний діалог, розуміючи відносність інтерпретацій не тільки прав людини, а й ортодоксії та ересі, трансцендентального та культурно-історичного? Чи зможуть знайти спільний ґрунт і мову в умовах посиленої термінологічної та методологічної невизначеності? Чи зможуть уникнути війни хоча б у межах своїх дискурсів?

І останнє: якщо у нашому постсекулярному світі знову звучать звинувачення в ересі, – це досить сильна фраза. Скажімо так, готовий до відкриття новий сезон полювання на еретиків і відьом. Як нам у всьому цьому втриматися від насильства в думках, словах і ділах? І що повинні запропонувати та зробити сьогодні філософи, щоб філософський формат дискусій про права людини, що виключає насильство, став цікавим і для релігійних спільнот?».

Д. Вовк зазначив, що хотів би прив'язатися до однієї з останніх думок про те, що концепт національної безпеки наступає на права людини. У релігії це дуже добре видно, тому що про це часто забувають, причому в Україні часто забувають, що національна безпека, якщо ми говоримо про європейський стандарт прав людини, Європейську конвенцію з прав людини, – це не критерій для обмеження свободи релігії як такої (хоча обмеження можуть виникати, коли свобода релігії поєднується зі свободою слова чи свободою зібрань). Тобто ст. 9 Конвенції, де гарантується релігійна свобода, згадує публічний порядок, згадує громадську безпеку, але не згадує національну безпеку. І в цьому сенсі релігія не повинна обмежуватися саме з міркувань національної безпеки. «І я хотів би зрозуміти, чи поширюєте Ви цей висновок на Україну? Тобто Ви бачите, що національна безпека в Україні виграє у прав людини?».

М. Черенков відповів, що він не може сказати, виграють або програють, тому що насправді представляє зараз не свій погляд, а позиції всередині різних релігійних традицій. І зокрема, останній круглий стіл за участю глав конфесій був присвячений кризі так званих традиційних форм сім'ї, від, так би мовити, навали геїв. До чого апелювали? Апелювали навіть не до внутрішньорелігійних цінностей, а до питань національної безпеки. Тобто до того, що ця ерозія традицій, яка виразиться, зокрема, у кризі традиційних форм сім'ї, задає небезпечні імпульси загалом, і для держави, і для народу, і для суспільства. Формулювання «національна безпека» сподобалося, воно є резонансним і на нього постійно посилаються. А що вони мають на увазі та наскільки це узгоджується, незрозуміло.

Національна безпека для релігійних спільнот зараз аргумент для того, щоб схилити, скажімо, державу на свій бік і перебрати ініціативу на себе.

Д. Вовк запитав, чому війна йде саме з геями? Релігійні доктрини стосовно сім'ї, сексуальності містять дуже багато заборон. Розлучення – це погано, аборт – це погано, однак, утім, ніякої такої боротьби не видно. Чому саме стосовно ЛГБТ-проблематики ця хвиля, яка не в рази, а на порядки відрізняється від решти активності Церкви, тут опинилася?

М. Черенков пояснив, що питання про меншини, у цьому випадку про сексуальні меншини, – це лише частина ширшої дискусії для Церкви, про ставлення, скажімо, релігійної традиції до сучасності. Тому що тут сучасність виступає як конфліктна, вона є динамічною, у той же час релігійні інститути залишаються найбільш консервативними елементами та учасниками суспільного життя. Чому обрана саме така частина? «Я думаю, що тут, на превеликий жаль, релігійні спільноти дивляться на той потенційний громадський резонанс, який може ця справа отримати, яку інформаційну хвилю можна осідлати, і використовують цей інформаційний потік. Це спроба набрати бали. Чому? Тому що є велика проблема для України. Я завжди кажу: «Друзі, чим відома Україна? Невже тільки духовністю? Відома насамперед корупцією. Чому ця тема не є питанням номер один для релігійних спільнот? Чому ви не адресуєте її своїм же депутатам?». Тому що ваші представники, ваші депутати є частиною цих корупційних схем. Тому ви не хочете псувати з ними стосунки. А прохідні закони і поки ще резонансні речі ви використовуєте. Але ця хвиля вже сходить. Скажімо, якщо ми подивимося на Сполучені Штати, то ми побачимо, що хвиля боротьби з геями або проти абортів вже спала. І зараз ми бачимо, як найбільш консервативні спільноти, навіть такі, як меноніти, наприклад, ультраконсервативні спільноти, приймають антидискримінаційні поправки навіть до статутів і внутрішніх розпорядків своїх навчальних закладів. Останні фортеці, останні твердині впали в цьому сенсі. Значить, якщо суспільство з цим змирилося, якщо боротися вже пізно, то церква відступає на задній план, тому що це вже програна битва. Розумієте, в українському суспільстві зараз ще ця тема мусується, тому є сенс брати участь у дискусіях й опинятися у центрі уваги. Хоча, звичайно, питання більш ніж серйозне, це питання антропології, того, де пролягають кордони експерименту зі своїми рольовими, статевими та іншими ідентичностями.

Боротися якраз потрібно. Відстоювати різність, зокрема різність у незгоді, у критиці, як можливість бути іншим, у решті-решт. Це абсолютно нормальні речі – утримувати різноманіття. Моє питання більше стосувалося способу, в який ця різниця утримується або, навпаки, пригнічується. Чи включає цей спосіб, чи має він на увазі, чи спирається він на насильство. Так ось, можливість релігії без насильства – це більш фундаментальне питання, ніж питання прав, скажімо, ЛГБТ. Тобто ми будемо поруч, ми будемо іншими, але ми зможемо свою іншість відстоювати в ненасильницький спосіб. Ось це для мене ключове питання. Тому ортодоксія й ересь – нехай вони будуть. Як вони взаємодіють, чи є між ними насильство – ось це більш складна річ. Не хочеться, щоб багаття палали. Краще дискусії нехай ведуться».

У продовження думки прозвучала репліка, що ця дискусія дуже цінна саме для різних конфесій, вона для людей, які віруючі. А якщо людина невіруюча,

то виходить, що на нього абсолютно не поширюється весь цей дискурс. І виходить, що церква хоче вирішити питання прав людини не тільки для парафіян, а поширити свою монополію і на тих, які не вірують, і нав'язати їм якісь правильні цінності.

Д. Вовк поставив у цьому контексті запитання: «Звідки взагалі саме твердження про те, що церква здатна виступати в сучасному суспільстві моральним авторитетом і говорити від імені суспільства?» У нещодавній дискусії у Конституційній Комісії з приводу права на сім'ю позиція церков виголошувалася у контексті «суспільство проти». Але суспільство, яке вони нібито представляли, – це були на 90% або церкви, або релігійні організації, благодійні та всі інші, але афілійовані з церквою.

М. Черенков відповів, що це частина більшого питання про походження, про генезис постсекулярності. Як наш світ раптом опинився у постсекулярному, яким чином релігія повертається у суспільний простір, яким чином вона привласнює, засвоює, скажімо так, або навіть монополізує право говорити від імені суспільства, чи називати цілі країни православними, або протестантськими, або католицькими? «Розумієте, в якомусь сенсі – це теорія анонімного християнства про те, що всі люди просто не знають, але вони по суті повинні бути християнами і є ними. Вони просто чинять опір відчайдушно, проте якщо здадуться, то всі норми на них поширяться або в них відкриється все те, що там у потенційному якомусь, згорнутому вигляді присутнє. Але доти, доки вони не потрапили під панування Христа, точніше християн, які від його імені говорять, то як би взагалі всіх прав позбавлені, тому що їх воля вибирає зло, вибирає завзятість, опір, тому ніяких прав у них, власне, немає. Тут більше, ніж претензія на істину. Тут якраз поєднується певний універсалізм, дуже специфічний універсалізм, і разом із тим такий ось консерватизм партикулярний, що “це наше, особливе, але, в принципі, наше повинно стати загальним або наше спочатку було загальним. Потім його у нас забрали, однак ми повертаємося і ми це панування поширимо на всі сфери, на все канонічні території”».

Кандидат юридичних наук, доцент **В. Речицький** (м. Харків) зазначив, що в Україні справа зайшла набагато далі у лицемірстві. Високопосадовці зараз часто кажуть, що у нас православна країна і це накладає певний відбиток. Потрібно зображати якийсь модус на зразок того, що «ми, мовляв, розуміємо, що це нісенітниця», але публічно визнати не можемо. Проте все це рухається, через якісь редакції проходить і фіксується. «Мені здається, що в цій частині ми весь час живемо в якомусь секонд-хенді, що не відроджуючи нічого, ми весь час борсаємося у якихось вторинних дискусіях або у хвості тих обговорень, що вже відшуміли дійсно в США. І ось це мене завжди гнітило. Тому мої претензії спрямовані переважно до осіб, які півжиття прожили на Заході, проте не вважають за можливе говорити прямо, відверто те, що думають. Він просто вважає, що неможливе говорити прямо і відверто, тому що ми – православна країна. Це дивовижно».

М. Черенков додав, що це теж постсекулярний конструкт – «православна країна». І в цьому сенсі ми якраз не відстали, ми дуже навіть у тренді. Ми відстали в іншому, що цілком секулярні інститути та категорія тих же прав людини у нас не розвинені, немає стримуючого фактора, противаг. Тому коли релігія повертається, вона змітає все, зокрема й тонкий шар правової культури. Вона повертається із певним зарядом правового нігілізму, з певним безкультур'ям.

«Я в цьому сенсі теж можу вважатися єретиком, напевно, так і є з погляду фундаменталістів. Тому що я симпатизую секулярності. Саме настільки, наскільки вона артикулювала ось цей дискурс прав людини та створила можливість, місце для меншин релігійних, які знайшли собі місце в суспільстві».

В. Речицький пояснив, що мав на увазі дещо інше. «Я думаю, що наша країна внаслідок історичних обставин, і політичних, і так далі, виявилася в ситуації, коли релігійні авторитети збереглися, а світські практично зникли. У нас немає зірок науки, яких повним-повнісінько на Заході. І для мене абсолютно очевидно, що в США достатньо нобелівських лауреатів, для яких все це є дитячою грою. А у нас таких людей немає, і заступитися за світське нікому. І, відповідно, виникає щось на рівні чистих спекуляцій, куди, дійсно, потрапляє національна безпека і все, що завгодно. І це дуже понуро, і дуже по-українськи».

Доктор юридичних наук, професор **С. Максимов** (м. Харків) прокоментував, що богослов'я для нього – незвичайний дискурс. І ця діалектика – ортодоксія і єресь – теж незвична. Причому вона дійсно як діалектика, де одне без іншого не може. Виходить, що саме різноманіття – це ортодоксія, а не навпаки, правильно? А універсальність – це єресь зараз, так? Не вкладається у голову. «Традиційно ми знаємо з історії, філософії, історії релігії, що якраз перший реальний крок до обґрунтування сучасної концепції прав людини пов'язаний із протестанством. У цій ситуації, знову ж таки, часто чути докір православ'я, що це абсолютно не правовий напрям, але в вашому виступі я не почув реальних докорів. Тобто і православ'я, очевидно, можливе як правова тенденція у християнстві. Так це чи не так, все-таки? Як би Ви оцінили православ'я та перспективу сприйняття і прийняття ідеї прав людини?»

М. Черенков відповів, що для православ'я все, що було пов'язано з тріадою «Відродження, Реформація та Просвітництво» – це загроза. Тобто руйнування традиційного світу, під яке православ'я було заточене. Тому, звичайно, для них це все – загроза, і права людини, як наслідок, як єдина можливість виходу з релігійних війн, які пішли після Реформації. Для них це все під знаком занепаду, краху, Апокаліпсису, по суті. «Для мене, наприклад, це лінія більш прогресивна. Я відстоюю той підхід, що нам потрібно пройти і через секулярність, і через постсекулярність як необхідні етапи для зрілості – і культурної, і філософської, і богословської. Церква повинна була в цьому побачити певне дорослішання людства. Це теж богословський концепт – дорослішання людства. І тоді воно отримує виправдання. Якщо ми вважаємо, що золотий вік тільки в минулому, то, звичайно, все те, що руйнує цю цілісність, нерозбірливість правову, політико-правову, релігійну, культурну, всі процеси автономізації цих сфер, – вони, звичайно, для нас загрозливими виглядають».

К. Горобець присвятив виступ питанню, чи є толерантність правовою цінністю. Він зауважив, що питання толерантності стало питанням правовим, факт принаймні частково парадоксальний. Чому? Тому що, з одного боку, зрозуміло, що в сучасних суспільствах, які є дуже інтернаціональними, просякнутими ідеями плюралізму, у зв'язку з посиленням міграційних процесів, знову ж таки, з необхідністю захисту меншин тощо відбувається переосмислення основ функціонування спільнот, які в період модерну вважалися абсолютно стійкими, розрахованими на культурно однорідні та згруповані довкола однієї моделі соціальної ідентичності спільноти. Збереження ж суспільства за нових умов, таких, де

вимагається толерантність, потребує, відповідно, і пошуку нових моделей соціальної ідентичності. Однак, із другого боку, з погляду права, соціальна ідентичність, так само, як і толерантність мають мало спільного з юридичною логікою, яка орієнтована на ідеї формальної рівності. Проте оскільки для ідеї, для права загалом не має значення, яку соціальну ідентичність сповідує людина або та чи інша група людей, правові норми на всіх поширюються однаково, то навіщо ми взагалі маємо про це говорити? «Я говорю зараз про ідеальну модель, однак треба розуміти, що на практиці толерантність або її відсутність, інтолерантність, нетолерантність, є таким собі важливим психологічним, соціальним тригером для запуску тієї чи іншої моделі юридичної логіки, юридичної аргументації, оскільки самі судді, інші юристи також поділяють якусь соціальну ідентичність, не можуть вийти за межі власної особистості. І відтак, коли йдеться про толерантність і право, про їх зв'язок між собою, то ми опиняємося перед доволі складним вибором: або ми залишаємо питання толерантності повністю моральному дискурсу і там розбираємося з ним, або ми долучаємо толерантність до юридичного світу. Тоді виникає запитання, в якій ролі: чи ми застосовуємо толерантність в якомусь субсидіарному порядку як елемент природного права, чи ми маємо якимось чином взагалі переосмислити, що таке право? І це запитання має саме ціннісний характер, тому що постійне оновлення ціннісного тла функціонування права призвело до верховності правової нормативності. Тобто право стає рухомим, дуже плинним, хоча раніше воно сприймалося як якийсь нерушимий стовп, раз і назавжди встановлений. Однак, незважаючи на всі зміни, оновлення цієї оболонки, тобто нормативності, ціннісного змісту права, сама юридична логіка, яка виражалася у якихось фундаментальних аксіомах і принципах, по суті лишалася незмінною, у ній мало, що відбувалося. Виникає запитання: чи несе в собі толерантність ризику або, навпаки, шанси для змін юридичної логіки, для привнесення в неї якихось нових елементів, нових функціональних характеристик права, чи ні?

Я хочу дещо повернутися до теорії, до того, про що я говорив, коли частково відповідав на поставлене вище запитання. Безумовно, аксіологічний дискурс, аксіологічна проблематика для права є дуже важливою. Це абсолютно невід'ємний елемент сучасної правової і політичної філософії, складно собі уявити будь-яке філософське дослідження, де б питання цінностей не ставилось. І та правова структура, яка сформувалася протягом останніх кількох десятиліть на європейському континенті, так само немислима без певного набору цінностей, які зумовлюють самостійність права в соціальній системі. Моя позиція полягає у тому, що питання про те, чи несе в собі право якийсь набір цінностей, які є властивими саме праву, тобто які складно собі уявити за межами правової логіки та правового дискурсу, – це питання про існування самого права як такого. Тобто чи є правові цінності – це те саме, чи є право. Я повертатимусь ще до цієї тези. Незважаючи на різноманіття правових систем, правових культур, їх несхожість, часто навіть принципову непорівнюваність, право ніколи не буває ціннісно-нейтральним, тому що питання про право – це і є питання про цінності.

Однак при цьому стають помітними тенденції до розмивання цього змісту цінностей. Через що? Через зіткнення цивілізацій, через пошуки компромісів, наближення правових систем, уніфікації правових режимів тощо. Плюс поступова втрата державою монополії на право також цьому сприяє. І серед значної

кількості цінностей, які становлять частину цього аксіологічного дискурсу про право, важливе місце посідає зловживання щодо двох типів цінностей, про які я вже говорив. Перший тип цінностей – це блага, досягнення яких так чи інакше входить в життєві плани тієї чи іншої людини, а також ті соціальні особисті цінності, які захищаються правом, яким надано якогось юридичного значення. Я вже згадував сьогодні Дж. Фініса, який вважає, що будь-який член будь-якого суспільства, незалежно від власних індивідуальних потреб і цінностей, переслідує такі цінності, як життя, знання, гра, естетичний досвід, соціальність, тобто дружба, соціальна активність в цілому, практична раціональність та релігія. Це ті блага, які можуть і мають реалізуватись людиною в суспільстві, і вони разом становлять те, що зветься загальним благом, відповідно до цього підходу. І важливим фактором досягнення цих основних благ в суспільстві є збереження та розвиток певних соціальних інститутів, які підтримують прагнення людини на досягнення цих цінностей, формують якесь сприятливе моральне, правове середовище, в якому їй було б комфортно такі цінності реалізувати найбільш ефективним чином. Тобто це – цінності-цілі. Ми до них прагнемо, ми намагаємося їх досягти і для цього використовуємо певні засоби. Правова система виступає певним інституційним механізмом, який гарантує ці блага, забезпечує людей ефективними правовими інструментами для їх досягнення. Другий тип цінностей пов'язаний із функціонуванням правової системи, це ті цінності, з яких правова система, власне, складається – певні інструменти, засоби. Ми їх використовуємо як те, за допомогою чого досягаємо цінностей-цілей. Це правові норми, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, правопорядок тощо. Характерна риса цих правових цінностей полягає в тому, що вони зумовлюють смисловий простір права, тобто конструюють певне мовне середовище, ті семантичні структури, які ми використовуємо, коли характеризуємо право. Без них це зробити можна, але дуже складно.

І якраз одна з цінностей, яка традиційно асоціюється з європейським стилем правомислення, із європейською цивілізацією – це толерантність. В Україні вже були спроби знайти якісь зв'язки між ними, зокрема на дисертаційному рівні, і відповідно до деяких позицій, толерантність є не просто соціальною цінністю, якій надано правового значення, а цінністю, яка є правовою за своїм змістом. Я не дуже погоджуюся з цією тезою, однак активне, шанобливе ставлення до несхожого, чужого, інакшого, безперечно, є продовженням ідеї рівності. Адже для того, щоб поважати іншого, треба сприймати його щонайменше як рівним собі. І в цьому сенсі ідея толерантності, дійсно, має яскраво виражене правове забарвлення. Проте, якщо заглибитися у проблему ціннісного статусу толерантності в праві, то все набагато складніше. Дуже непросто знайти відповідь на питання про те, до якого із цих двох типів цінностей ми маємо відносити толерантність і чи можемо взагалі віднести до цих двох типів цінностей. Безумовно, толерантність переплетена не тільки з рівністю, а й із іншими соціальними благами, які традиційно асоціюються з правом: свобода, справедливість, гуманність тощо. Однак навряд чи це може бути переконливим аргументом на користь того, що толерантність сама є частиною цієї системи цінностей. Тут постає дві, як на мене, важливі проблеми. Перша пов'язана з питанням про те, наскільки в принципі толерантність може набувати юридичного значення. Якщо толерантність осмислювати в розрізі права, то це означає, що вона повинна мати в собі

якусь якість, яка б давала змогу їй, в принципі, оцінити з погляду права. Наприклад, власність, – це економічне поняття, але у ній є елементи, які дають змогу надати їй якихось юридичних характеристик. Чи є в толерантності щось таке схоже, подібне, якісь такі властивості, гачки, за які можна зачепити юридичну логіку? Слід визначитися з тим, чи властиві толерантності якісь інструменти її юридизації. А друга проблема полягає у тому, що якщо ми припустимо навіть, що толерантність може набувати юридичного значення, то наскільки вона може гарантуватися і забезпечуватися правом і які правові інструменти можуть цьому сприяти?

Перша проблема має субстанційний характер, адже ми тут говоримо про те, чи перебувають хоча б частково право і толерантність у якомусь одному концептуальному просторі. Чи є між ними якісь точки перетину? А друга проблема тяжіє до суто формальних питань, вона вимагає пояснень, наскільки толерантність може моделюватися правовими нормами та чи може взагалі. Я хочу детальніше зупинитися на цих двох проблемах, тому що розгляд першої проблеми – субстантивного зв'язку права і толерантності – означає виявлення цих точок перетину з позиції ціннісних орієнтирів. І, повторюся, ідея толерантності перетинається з ідеєю формальної рівності, адже ідея формальної рівності уможливорюється тоді, коли особисті характеристики іншого ігноруються або сприймаються, принаймні, як рівні твоїм характеристикам. Однак при цьому толерантність насправді йде далі за формальну рівність. Є відомий вислів А. де Токвіля: “Привабливість рівності у тому, що вона надає низку благ, при цьому нічого не вимагаючи від тебе”, тобто рівним можна бути, нічого при цьому не роблячи. Я тут, до речі, не можу погодитися із частим ототожненням толерантності й терпимості, тому що терпимість – це, як на мене, щось пасивне. Ось хтось мені не подобається, я його терплю, просто не чіпаю. Толерантність, все ж таки, – це щось активне. Принаймні на інтелектуальному рівні, це якась активна дія, якість визнання. Це визнання права іншого на те, що він може бути іншим, а не просто пасивне примирення чи ігнорування інакшості. Тобто толерантність, на мою думку, не є індиферентністю.

Однак завдяки чому, в принципі, можливе таке визнання іншого рівним собі? Мені здається, що потужною зброєю толерантності проти нетерпимості є іронія та самоіронія. Використаю літературну відсилку до відомого роману У. Еко «Ім'я Рози». Він устами головного героя Вільгельма Баскервільського говорить, що “комедія викликає сміх, показуючи звичайних людей, їх вади та недоліки”. Аристотель розглядає схильність до сміху як добру чисту силу. Сміх у нього має пізнавальну цінність, він освічує людей “іноді завдяки кмітливим загадкам та неочікуваним метафорам, іноді показуючи речі навіть не правими, але такими, як вони є, вводячи нас в оману і тим самим змушуючи уважніше роздивитись предмет”. І Вільгельму Баскервільському протистоїть сліпий монах Хорхе, який говорить: “Те, що сміх властивий людині, означає лише одне: що всім нам, на жаль, властива гріховність. Сміх тимчасово звільняє мужика від страху. Однак закон може бути встановлений лише за допомогою страху, повне імення якому – страх Божий”.

На мою думку, страх перед сміхом, а ще більшою мірою страх бути осміяним, – це якраз та емоція, яка породжує нетерпимість і яка, відповідно, протистоїть толерантності. Тому що сміх руйнує мури серйозності та раціональності.

І в цьому сенсі він змінює уявлення про те, яка поведінка є припустимою. Мені випала честь для цього журналу перекладати статтю американського філософа права К. Апія, який дуже цікавим чином показує, як за допомогою сміху в різні часи в різних суспільствах здійснювалися моральні революції. Тобто зріст табування деяких видів діяльності або втрата якоїсь традиції, її руйнування буквально за декілька років, хоча до того вона могла проіснувати століттями. Чому так відбувається? Мені дуже сподобався приклад, який він наводить, пов'язаний з дуеллю. Ідея дуелі полягала в тому, що одна знатна особа могла викликати іншу знатну особу, тільки рівну собі. Питання рівності тут було принциповим. Крім того, на дуель могли викликати один одного тільки благородні люди. Абсолютно неприпустимим було, щоб на дуелі змагалася чернь. І от, після того, як в Англії відбулася буржуазна революція і так звана чернь отримала забагато прав, почали відбуватися абсолютно немислимі з погляду колишніх уявлень речі, коли м'ясник міг викликати на дуель молочника. Тобто це стало абсолютно сміхотворно. З того моменту, коли один дворянин викликав іншого дворянина на дуель, це стало виглядати ідіотським. Там молочники стріляються, ну що ви робите взагалі? Їх почали висміювати, ця практика почалася висміюватися. І це стало набагато більш потужним інструментом проти дуелі, ніж всякі там заборони, коли вони каралися смертною карою, тому що дуель втратила ореол вищого елементу честі, вищості, інакшості. Вона з інструменту захисту честі перетворилася на об'єкт висміювання.

Важливість сміху з погляду толерантності, як на мене, може бути яскраво продемонстрована на прикладі багато разів використовуваному, але цікавому з погляду правового аналізу – трагедії “Шарлі Ебдо”. Заборона сміху, яка поширена не лише на свою, а й на іншу культуру, як на мене, не сумісна з ідеями толерантності. Тобто якщо пророк Мухаммед не може бути навіть зображений, не кажучи вже про те, щоб бути осміяним, то в уявленні фундаментального ісламізму має рацію саме домініканській монах Хорхе, коли попереджує про небезпеку сміху. А коли Ж. Ефель малює карикатури на Бога в процесі створення світу, то він презентує якраз позицію Вільгельма Баскервільського, коли викриває оцю евристичну функцію сміху. І цю позицію, до речі, займає й офіційна католицька церква, яка серед усіх карикатур Ж. Ефеля засудила лише одну, там, де зображено Бога, який створює норку, а під столом ховається диявол, який створює міль. При цьому засудження стосувалося не самого факту зображення, а того, що це порушує догмат церкви, пов'язаний із тим, що диявол не наділений даром творіння. Тобто він презентує енергію руйнування і хаосу, створювати він нічого не може. Оце єдина карикатура, яка була засуджена. Ще раз повторюю, що Вільгельм презентує культуру сміху та толерантності, а Хорхе – культуру нетерпимості та страху. І у зв'язку з тим, що толерантність часто розглядається як надбання саме західного світу, важливою складовою його етичної програми, мені здається, що це пояснюється поширенням ідей іронії та самоіронії в період гуманізму, Ранняго Відродження. Викриття власних вад, перш за все, розуміння недосконалості світу, крихкості його раціональних підстав – це, з одного боку, спочатку почало підривати позиції церкви, релігії в Європі, але також відкрило шлях толерантності, спочатку в вигляді віротерпимості, а потім вже і в більш складних формах. Толерантність спирається на самоіронію, оскільки коли ти бачиш вади в собі, то набагато легше сприймаєш вади іншого. Мені зда-

ється, у цьому є логіка, тому що нетерпимість щодо меншості, нетолерантність щодо іншого, як правило, психологічно реакція захисна, реакція страху. А подолати це можна, як на мене, передусім, сміхом.

Якщо повернутися до “Шарлі Ебдо”, такого розголосу набули карикатури на мусульман і Мухаммеда, однак якщо подивитися на те, як вони зображують власних французьких політичних діячів, то, звісно, там карикатури на іслам і близько не стоять, тому що там зовсім вже, не те що на межі фолу, а вже дуже-дуже за нею. Однак французи це сприймають абсолютно спокійно.

Виникає запитання: як із цим усім корелює право? Здавалося б, сміх, іронія, страх – очевидно не юридичні поняття, вони не можуть бути виражені в суб’єктивних правах, у юридичних обов’язках, нікому ми не можемо юридично приписати почуття гумору чи зобов’язати когось чогось боятися чи поважати, і навряд чи правові норми можуть змоделювати наші психічні стани. Однак субстантивний зв’язок виявляється у тому, що культура самоіронії зумовлює соціальний контекст, який уможливорює появу формальних правових інститутів, що спрямовані на недискримінацію, захист прав меншин, свободу думки, свободу волі та є запорукою ефективності цих формальних інститутів, як і правозастосовний аспект їхнього функціонування. Тобто якийсь субстантивний зв’язок між правом і толерантністю в цьому сенсі є, бо вони апелюють до одних і тих самих якихось культурних речей.

Право, орієнтоване на права людини, так само, як і толерантність, є можливими в культурі, яка готова до самоіронії. Щойно суспільство втрачає можливість сміятися над собою, встановлює табу на самоіронію, воно втрачає повагу до іншого, і толерантність в ньому починає зменшуватись. Не треба далеко ходити за прикладами, північно-східного сусіда можна взяти: образа почуттів віруючих, яка тягне, зокрема, кримінальну відповідальність, або пропонується заборона ревізії наслідків Другої світової війни. У першому випадку обмеженою виявляється релігійна свобода, зокрема через унеможливлення релігійної іронії, тобто саме те, що свого часу зробило можливим Реформацію в Європі. У другому випадку – обмеження інтелектуального простору шляхом консервації минулого. І цей традиціоналізм, який, власне, спрямований на консервацію, заборону інтерпретацій, сприймається як посягання, тобто це виводиться за межі іронії: святе ми чіпати не можемо, над цим не жартують, заборонено. Поступово це веде до того, про що ми говорили, до згортання толерантності до розмірів якоїсь сингулярної точки. І це веде до руйнації толерантності, до поширення нетолерантності, що, власне, відбувається. Тобто субстантивний зв’язок права і толерантності проявляється якраз в цій культурі поваги й іронії, і самоіронії.

Завдяки чому можливий і чи можливий взагалі їх формальний зв’язок? Це, мабуть, більш складне запитання. У яких правових засобах і до яких механізмів толерантність може бути включено до простору цієї юридичної логіки? Як вона може бути таким самим невід’ємним елементом юридичного дискурсу, як, скажімо, проблема справедливості? Тут я хочу звернутися до концепції, мабуть, одного з найпопулярніших сучасних позитивістів Дж. Раза та його правової теорії, у межах якої він пояснює взаємодію права та інших соціальних систем процесом витіснення. Він говорить, що в кожному суспільстві є рушійні сили, які зумовлюють поведінку людей, однак ці підстави нашої діяльності є неоднорідними. І він називає їх підставами першого порядку та підставами другого поряд-

ку. Підставами першого порядку виступають ті фактори поведінки людей, які існують до і понад будь-якої конкретної соціальної регулятивної системи. Наприклад, життя, здоров'я, розумність, добробут. Ці речі існують і поза суспільством, вони для людини є важливими самі собою. А правові норми, відповідно, є підставами другого порядку. І от він вважає, що з ускладненням, із розвитком правової системи відбувається витіснення підстав першого порядку підставами другого порядку. Правові норми, як поршень, витісняють підстави першого порядку і підміняють їх. І з цього моменту право починає пов'язуватися Дж. Разом із системою, яка претендує на відкриту, всеохоплюючу, легітимну владу в суспільстві саме через витіснення. Цитую: "Право, діюче як відображення і заміщення відповідних підстав першого порядку створює різницю в практичному мисленні та діяльності індивідів, в ідеалі виключаючи їх звернення до підстав першого порядку". Таким чином, розвинена правова система є самолегітимною, такою, що не вимагає постійного звернення до питань моралі, політики, релігії та толерантності. Тобто, базуючись на певних моральних підставах та уявленнях про базові цінності, право є такою собі надбудовою в практичному обґрунтуванні наших дій. Він це називає словом "*reasoning*", розмірковування, виправдання.

Звідси право є надбудовою над цими підставами першого порядку, але для того, щоб пояснити сам факт існування права, на думку Дж. Раза, немає жодної необхідності звертатися до цих підстав першого порядку, оскільки вони витіснені за межі юридичного світу, лишаючись при цьому частиною соціальної системи. І мені здається, що ця думка дуже важлива для того, яке місце толерантність займає у юридичній логіці. Чому? Якщо субстантивно ціннісний зв'язок між правом і толерантністю виражений у тому, що іронія є фактором толерантності, передумовою поважного ставлення до прав людини і до соціального плюралізму, який гарантований, зокрема, і правовими принципами, то з формального погляду ми маємо це розглядати якраз із погляду Дж. Раза. Я тут хочу звернутися до однієї думки: юридичне закріплення ціннісного статусу того чи іншого блага пов'язане з тим, наскільки можливо надати йому певний юридичний захист. У своїй кандидатській дисертації я намагався це представити у вигляді процесу так званої філіації цінностей, тобто їх привнесення в право, і це пов'язане із можливостями, точніше, межами правового впливу. Тобто, якщо слідувати логіці, яку пропонує Дж. Раз, ми маємо поставити питання про те, наскільки судження, які лежать в основі толерантності, можуть бути витіснені судженнями, які властиві юридичній аргументації та правовому мисленню.

Я хочу звернутися до дискусії, яка розгорнулася під час обговорення виступу С. Рабіновича. Тут якраз була спроба цього витіснення. У чому вона виражалася? У тому, що поведінку, яку ми сприймаємо, яку ми толеруємо й яку ми не толеруємо, ми спробували представити в звичних нам юридичних категоріях правомірного та неправомірного. Виникає запитання: наскільки таке витіснення, у випадку з толерантністю, можливе? Але ж проблема полягає в тому, що ми толеруємо не тільки ту поведінку, яка є правовою. Ми можемо не толерувати якусь правомірну поведінку, це часто відбувається. Правомірною може бути поведінка, пов'язана з тим, що хтось десь замість дитячого майданчика побудував будинок. Але ми цього не толеруємо, нам це не подобається, ми це сприймаємо як таке, що порушує якісь моральні ідеали та принципи. Так само ми можемо іноді ставитися толерантно до поведінки, яка є протиправною. Я нещодавно чи-

тав про ситуацію, коли хлопці на західному кордоні України провозили в Україну армійські шоломи, деє вони їх там закупували. Вони не мали права цього робити, оскільки ця категорія товарів обмежена в цивільному обороті, вона може закупуватися тільки за відповідними контрактами Міністерства оборони. Що вони робили? Вони сплювали там оригінальне маркування і клеїли наліпку, на якій було написано англійською мовою, що цей виріб є іграшкою та не надає жодного захисту від вогнепальних поранень. По суті, це автоматично перетворювало шоломи на іншу категорію товарів. Очевидно, що це протиправна поведінка, вона порушує митні правила тощо, але багато людей про це знали і багато людей це толерували. Можна було б сказати, що це крайня необхідність, але формально юридично – це протиправна поведінка. Тобто ми не можемо поведінку, яку ми толеруємо, автоматично прирівнювати до правомірної поведінки. Повертаючись до механізму витіснення, треба сказати, він базується на тому, що між первинними і вторинними підставами для дії втрачається причинно-наслідковий ціннісний зв'язок, тобто вторинні підстави для дії стають абсолютно самостійними. Дж. Раз наводить приклад: у системі договірного права принцип, наприклад “*pacta sunt servanda*”, що договорів треба дотримуватись, добросовісно виконувати, давно втратив зв'язок із моральною ідеєю необхідності виконувати обіцянки. І в практиці вирішення спорів жодному юристу на думку не спаде, якщо порушено умови договору, говорити, що це була якась нечесна поведінка, що це порушує якісь моральні критерії. Для того щоб обґрунтувати свою позицію, пов'язану з порушенням договору, юрист може абсолютно не звертатися до жодних моральних підстав. Це означає, що такі принципи договірного права логічно та ціннісно давно втратили свій чіткий причинно-наслідковий зв'язок із моральними ідеями. Я, в принципі, із цією позицією солідарний. В інтерпретації Дж. Раза, якщо позитивне право встановлює якість моральні ідеї, звертається до них, до якихось оціночних понять, зміст яких не може бути виведений зі змісту самого права, наприклад, “справедлива ціна” чи “розумні строки”, то у правозастосуванні такі відсилки мають сприйматись як прогалини в праві та заповнюються відповідним чином шляхом, зокрема, аналогії закону.

Отже, механізм витіснення полягає у тому, що підстави дій другого порядку, правові норми є легітимними тоді, коли їх реалізація спирається на систему раціональних юридичних засобів і може бути достатньо аргументована лише юридичними раціональними засобами. Моральні інструменти можуть долучатися, безумовно, але можна обійтись і без них. І як виявляється, отаке витіснення навряд чи може спрацювати у випадку з толерантністю, на мою думку. У праві на сьогодні немає, як на мене, юридичних механізмів, які могли б забезпечити толерантність лише за допомогою внутрішньої юридичної логіки, засобів юридичної аргументації. Тобто ми постійно повинні звертатися до моральних або навіть до політичних ідей для того, щоб вирішувати питання про толерантність у кожному окремому випадку. І, мабуть, саме через це якраз дискурс толерантності в праві має забарвлення радше політичне і моральне, аніж правове, і будь-яка згадка толерантності в правовому контексті так чи інакше апелює саме до цих сфер функціонування суспільства. Показово, що сьогодні майже не згадується таке слово, як “політкоректність”. Політкоректність – це, по суті, спрощена форма толерантності, вона є частиною політичного дискурсу і вона жодним чином не пов'язана взагалі з юридичною раціональністю. Так, це

толерантна поведінка, але юридично її кваліфікувати майже неможливо. Саме через це більшість питань, які пов'язані з проблематикою толерантності, набуваючи юридичного характеру, розглядаються із погляду політичних і моральних ідей, адже, повторюся, у праві поки що не має відповідних інструментів, які б могли моделювати юридичну аргументацію залежно від використання чи невикористання принципу толерантності. Юридична логіка є толерантною, індиферентною та нечутливою.

Я так розумію, саме це мав на увазі С. Рабінович, коли говорив, що право є ціннісно нейтральним. Воно не є ціннісно нейтральним, не може бути, але толерантно нейтральним воно, в принципі, є. Тому дискурс толерантності в праві має не правовий зміст. Так, толерантність є частиною юридичної сфери, але толерантність при цьому не набуває характеру правової цінності. Субстантивний зв'язок є, але він не отримує ніякого формального прояву. І це дає можливість поставити під сумнів твердження, які висловлюються, що толерантність є правовою цінністю, тобто складовою правової раціональності. Неможливість її витіснення за допомогою правових засобів зумовлює неможливість правового моделювання толерантної поведінки. Ми не можемо зобов'язати або надати право бути толерантними.

Замість висновку хочу сказати, що, мабуть, питання про толерантну поведінку, вибір людиною моделі толерантної чи не толерантної – це, ймовірно, навіть, не питання права, а питання власної політичної ідентичності. І я хотів би тут пригадати А. Скалія, який нещодавно помер, це один із відомих суддів Верховного Суду США, він якраз був дуже консервативною людиною і часто апелював до того, що риторика толерантності не може бути підставою для змін в законодавстві чи створення якогось юридичного прецеденту. Його позиція щодо толерантності, як на мене, була яскраво виражена. Вона може бути продемонстрована цитатою з його дебатів під час справи “Лоуренс проти Техасу”. Він там сказав таке: “У моїй окремій думці щодо справи Лоуренса, яка є справою про гомосексуальну содомію, я помітив, що суд цитує лише європейське право. І я тоді сказав: “Чому? Адже кожна європейська країна каже, що не можна забороняти гомосексуалізм”. Тобто, який в цьому сенс, якщо там всі говорять однаково. І більше того, це правило щодо заборони дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації було встановлене не за допомогою демократичного голосування, а за рішенням ЄСПЛ, тому це рішення було прийнято не демократичним шляхом. В Європі незаконно забороняти гомосексуалізм. Але ж Верховний Суд геть не цитує решту світу. Дуже легко побачити, що решта світу думає про гомосексуальну содомію. І я показав в своїй окремій думці, що світ у цьому питанні поділений порівну. Тобто неправильно приймати лише одну сторону, ми маємо приймати іншу”.

Як на мене, це яскрава демонстрація того, що дуже складно позбутися політичних і моральних підстав для суджень навіть юристам, коли йдеться про толерантність. Тобто ні про яке витіснення в цьому прикладі не може бути й мови, хоча ми говоримо про логіку формальної рівності, до якої прагне ЄСПЛ. І тому питання про зміст правил – часто питання політичне. За відомим закликком Р. Дворкіна, не варто перекладати це питання на плечі суддів. І ціннісний статус толерантності в праві, як на мене, демонструє, що часто відсутність морального та політичного консенсусу, і навіть іноді його неможливість щодо толерантності,

є ключовим фактором, який стримує становлення толерантності як правового принципу і як складової юридичної логіки. Юристам, як і решті суспільства, як на мене, в цій ситуації не лишається нічого іншого, крім як ніколи не забувати про самоіронію».

С. Погребняк висловив думку, що точка відліку про виведення толерантності з рівності, з якої починав доповідач, є не такою очевидною. В принципі, ми можемо малювати будь-які точки відліку в цьому питанні. Наприклад, можна толерантність виводити зі свободи, з визнання навіть не гідності, а свободи. Тобто якщо ми дозволяємо свободу, отже, ми маємо певні наслідки. Як писав Довлатов, під сонцем однаково ростуть гладіолуси та марихуана. «Ми маємо сприймати це і змиритися. Крім того, мені здається, що якраз історично толерантність не виводилася із рівності. Я пошлюсь на М. Волцера, який, до речі, про толерантність писав, а в перекладі на російську називається “О терпимости”. Він, наприклад, там показував різні приклади толерантності або певних її форм. Він казав, що є моделі толерантності, які можуть бути різними, толерантність може працювати як в суспільстві демократичному, так і, в принципі, в недемократичному, там, де заперечується певна рівність, наприклад, в ісламському світі. В ісламському світі мусульмани дозволяли жити за своїми правилами християнам й іудеям, хоча, звичайно, яка рівність могла бути між ними? І тут же не від ідеї рівності, а від чого відштовхуватися? Тут я маю звернутися до мого улюбленого представника простого народу В. Смородинського, який завжди говорить про те, що в праві є такий важливий момент, як забезпечення самозбереження. І крім В. Смородинського цим питанням дуже гарно займалися Г. Харт і Т. Гоббс. Ось ця ідея. Чому, наприклад, ми толеруємо щось? Г. Харт писав: “Ви знаєте, що люди смертні та достатньо вразливі”. От я, наприклад, буду не толерантним до вас, а ви завтра мене заріжете десь у лісі. А якщо я буду толерантним, то ризик, що ви мене заріжете, є меншим. Те саме Т. Гоббс казав, що навіщо потрібна влада, тому що люди, на жаль, такі істоти. І в цьому аспекті політкоректність, це теж, фактично, самозбереження. У якому сенсі? Якщо я не буду політкоректним, то що на мене чекає? Судовий позов. Я напишу щось в газеті, а комусь не сподобається, він подасть позов і мене розорить. Краще я буду стриманим й уникну судових витрат, шкоди тощо. Тобто ідея толерантності не завжди базується на тому, що я маю визнавати когось рівним собі. Іноді я не визнаю його рівним, крім того, я до нього ставлюся з певним презирством, але допускаю цей варіант поведінки. Чому? Тому що краще допустити його, ніж вступати в конфлікт, бо невідомо хто в цьому конфлікті переможе.

Далі – рівність. Я не погоджуюся з тим, що вона ігнорує різницю. Навпаки. Ви казали, що право не звертає уваги на відмінності, на вашу ідентичність ми не звертаємо уваги з погляду права. Звучало – формальна рівність. Але ж насправді рівність у праві – це не тільки формальна рівність. Велика формула: до однакового однаково, до різного по-різному, – це теж ідея толерантності в тому аспекті, що я не можу не врахувати ваші особливості та ставитися до вас так само, як до інших. Я маю ставитися з урахуванням цього.

Крім того, ми деякою мірою переоцінюємо те, що, як кажемо, толерантність – це більше, ніж індиферентність. Можливо, в деяких формах толерантність йде далі, але в основі, все ж таки, лежить індиферентність, допустимість.

І щодо зв'язку між первинними і вторинними підставами. Мені здається, що це теж не повною мірою теза, яку можна підтримати. Про ще йдеться? Про те, що, на мою думку, цінності першого порядку знаходяться ніби за завісою. Але якщо, як ми, наприклад, студентам кажемо: “Знайдіть підстави”. Вони знаходять правову підставу. А ми кажемо: “А що стоїть за нею?”. Тобто в основі права завжди лежать якісь інші речі. Тобто якщо придивитися, якщо ви відкриєте очі, то ви побачите, що, наприклад, тут є якісь моральні політичні цінності. Просто ситуація спрощується, тобто не треба посилається на це, але в дискусії ми завжди скажемо, що це встановлено не просто так, це не довільний вибір, а за ним стоять якісь інші цінності, які треба побачити».

К. Горобець відповів, що, «можливо, дещо неправильно представив цю ідею через те, що частково вирвав її з контексту. Тому що у Дж. Раза ця ідея витіснення пов'язана із тезою про розмежування права і моралі: відома проблема юридичного позитивізму. Умовно кажучи, це виглядає так: він говорить про самостійність права щодо моралі, при цьому не заперечуючи субстантивного зв'язку між ними – те, про що ви говорите, що за правом стоїть якась моральна ідея. Коли ми говоримо, що людина стала самостійною? Коли вона кожні п'ять хвилин у будь-якій проблемній ситуації не кричить: “Мама!”, тобто не звертається до того, хто стоїть за нею, а самостійно може ці проблеми вирішити. Таке саме у Дж. Раза ставлення і до права. Тобто коли право може вичерпно надати аргументацію для розв'язання ситуацій – все, воно стає самолегітимним. Ми можемо долучати якісь моральні ідеї, але можемо впоратися і без них. Це не означає, що ці ідеї ми ігноруємо повністю, але це означає самодостатність юридичної аргументації».

С. Максимов запропонував зробити крок до витоків права та толерантності. «Візьмемо релігійний момент, тим паче, що релігія, за Дж. Фіннісом, є однією з цінностей, релігія, як спосіб мислення, як безумовна переконаність у чомусь. І напевно, коли ми починаємо говорити про толерантність, тут виникає логіка, що толерантність – це не все. Толерантність стосується сфери поглядів, переконань. А коли ми говоримо про вчинки – лише тоді, коли вони демонструють якісь наші глибокі переконання, то можемо ставитися толерантно або нетолерантно до чого-небудь. І я все-таки хочу повернутися у вихідну точку, в епоху Реформації. Вихідна позиція – це переконання, це наявність якоїсь позиції, з чого розгорнулася система прав людини. Але для мене завжди богословський дискурс передував юридичному. Схоластика – не що інше, як відпрацювання *legal reasoning*, тобто, як ми зараз говоримо, правова аргументація. І коли були спроби відстояти певні позиції, то виникли розбіжності, релігійні війни, тому що люди не знали, як поводитися у ситуації, коли кожен має протилежні переконання. Відбулося три етапи спроб знайти оптимальний варіант. Перша: давайте виробимо релігію, яка була б як основи християнства, мінімальну релігію, і тоді всі зйдемося на цьому. У результаті отримали ще більшу нетолерантність, у всякому разі, щодо неканонічних представників. Наступний етап: давайте виходити з любові до ближнього. Із любові до ближнього ми можемо отримати як толерантність, так і нетолерантність. Інквізицію, наприклад. І третій етап, де знайшли, як вийти з цієї ситуації. І тут мій аргумент проти позиції Г. Кельзена й Є. Булигіна в аспекті розриву моралі та права, полягає у тому, що немає універсальної мо-

ралі. Тому неможливо ґрунтувати права людини на універсальній моралі. Для мене є універсальне в моралі, тому що є принцип, який визнають усі релігії, у будь-якому разі, не відкидають. Цей принцип – негативне формулювання “золотого правила” моральності, що теж було знайдено в горнилі релігійних протиріч і війн. І тоді була прийнята позиція: не роби того, чого сам би не хотів, щоб робили стосовно тебе. Немає ніякої моральної системи, яка б заперечувала цей принцип. Цей універсальний принцип є, по суті, і правовим модусом морального імперативу. Й обґрунтування терпимості якраз пов’язано з його визнанням. Знову ж таки, логіка толерантності – це перш за все наявність переконань, якась концептуальна непримиренність. Звідси впливає, що у мене є своя позиція, я з чимось не згоден. Тобто, це принципова незгода з чимось і одночасно допущення його існування. А далі вже шлях від простого припущення існування, від невтручання, до відстоювання прав того, що мені не подобається. Я не згоден, але віддам життя за ваші переконання. І конструкції, які виникли у цьому дискурсі, заклали можливість нашого мислення як мислення за типом прав людини. Коли скульптор працює над формою, де буде відливати скульптуру, він працює там з іншим матеріалом. Потім створює якусь форму, потім заливає те саме право, гіпс заливає. Але для того, щоб усе це добре увійшло в форму, попередньо повинна бути робота моральна, політична, позаправова. Тому іноді у нас виходить розширення дискурсу толерантності, коли ми до толерантності відносимо дуже багато чого. А ми повинні бачити ось цей момент, наявність переконання, наявність незгоди. Тобто не погоджуватися можна тоді, коли у мене є певна позиція. І, знову ж таки, допущення, через те, що я не хотів би потрапити в ситуацію, коли заперечували б мої переконання і забороняли б мені їх мати. Мені здається, що в цьому аспекті справді хороша ідея у К. Горобця щодо субстанційної єдності права та толерантності, у будь-якому разі, права як прав людини. Далі треба просуватися, але це та форма, без якої право не може працювати».

В. Речицький висловив думку, що проблема толерантності недооцінена, вона набагато серйозніша, особливо в Україні. Є такі дві речі у нашій цивілізації: наука та мистецтво. Коли наука розвивається, вона побудована на принципі заперечення того, що було до неї, тобто будь-яка нова теорія, парадигма заперечує попередню, фактично, замінює – і звідси відомий принцип верифікації. У мистецтві зовсім інакше. Воно акумулює нові досягнення, абсолютно нічого не заперечує, просто накопичує та накопичує. «Я коли свою “Символічну реальність” писав, досить багато прочитав про природу мистецтва. Постімпресіонізм не заперечує імпресіонізму, Пікассо не заперечує Леонардо да Вінчі, Маяковський – Пушкіна. У мистецтві це так, а в науці це зовсім інакше. І це дві системи: мистецтво суб’єктивізоване, а наука більш-менш об’єктивізована. У науці менш важлива суб’єктивність, а в мистецтві навпаки – дуже важлива. Без Ван Гога не було б мистецтва Ван Гога. І мені здається, що у нас безліч речей перестрибують з одного місця на інше, тобто якісь явища ми намагаємося трактувати за правилами поведінки з науковими явищами, і навпаки, за правилами поведінки з тим, що є предметом мистецтва. І звідси ця норма Хартії основоположних прав у Євросоюзі, коли вони, маючи ст. 10 Європейської конвенції з прав людини, де є тринадцять обмежень на свободу слова, вони її розуміють і не заперечують, але доповнюють маленькою статтею, яка, утім, є одним із чотирьох основних інформаційних прав у Хартії. Вони кажуть, що в галузі літератури, мистецтва

та науки обмеження не працюють, не застосовуються. Мені здається, що тут є якийсь методологічний хаос, плутанина. І якби ми його усунули зусиллями тих же філософів, учених тощо, то набагато краще розуміли б, де толерантність може бути застосована.

Я абсолютно згоден, що толерантність автоматично з'являється у праві, для мене це правовий імператив: якщо ми визнаємо свободу та множинність, то автоматично повинні визнавати толерантність, тому що множинність буде давати вам різні версії, відповідно, свободи. Фактично свобода – більш важливий принцип, потім включається множинність, яка підсилює свободу, а потім автоматично слідує толерантність, яка підсилює і перше, і друге. Тобто уявити собі нормальне функціонування вільної людини без такої ж вільної, яка поруч із нею, неможливо, це ж не Робінзон Крузо. Отже, виникає множинність. А для гарантування першого та другого виникає імператив толерантності, тобто потрібно терпіти і те, і інше, аж поки стане неможливо.

І останнє. Для мене абсолютно очевидно, що конституціоналізм і толерантність виникає як реакція. Якщо конституціоналізм справжній, він дійсно приймає ринок, а ринок, я глибоко переконаний, побудований на принципі не раціональності, а ірраціональності. Він побудований на принципі емоційного вибору і, власне, так ціни складаються. Спробуйте раціонально обґрунтувати, чому Пікассо коштує 150 млн. А нераціонально – будь ласка, дуже просто: це сподобалося, хтось згоден заплатити. Досить для поняття “справедливо” на ринку. А якщо ви визнаєте, що ринок ірраціональний, якщо економічна система побудована на ідеї ірраціонального попиту, то пропозиція, природно, піде за попитом, або навпаки, як каже класична економіка. Так чи інакше, важливо те, що цей ірраціональний вибір існує. Як тільки виникає категорія ірраціонального, про яке Ф. Фукуяма казав, вам знадобиться толерантність, тому що мозок побудований за принципом раціоналізації навколишнього світу. І всякий інтелект вступає в якусь війну з ринком. І звідси виникає імператив толерантності, тому що раціонально це пояснити не можна, а ірраціонально це так і є. Відповідно, потрібно визнавати, що так, безглуздо, що Б. Пітт отримує 20 млн. доларів за роль, а, скажімо, Ілленко, наш український геній, добре якби отримував 200 грн. Але ринок каже, що це так, і з цим нічого не поробиш. Тому, як тільки ми поринаємо в сферу ринку, нам просто необхідна ось ця толерантність у рюкзаку, бо ми там кроку не ступимо без толерантності. Нам доводиться весь час мати справу з тим, чого ми не розуміємо, але змушені терпіти. Конституційне право показує, що поки ми не погодимося з ірраціональністю ринку, тобто не наберемося толерантності, ми не рушимо далі. Україна, на мою думку, дійсно застрягла, як ніби корок із пляшки намагалися витягнути, але до кінця не витягли, так і живемо зараз у цьому стані».

В. Смородинський прокоментував, що «йому дуже сподобалася сьогоднішня дискусія, єдине, дуже шкода, що в якийсь момент у нас була можливість піти у напрямку юридичному та політичному, але це філософами було відразу задушене, і все пішло в бік цілковитої абстракції. Це було питання про межі толерантності. Я вважаю, що для юристів, для політики, а може навіть і для моралі, і для суспільства загалом, це, напевно, найважливіше питання. Не обговорення толерантності до, після, замість, цінність юридична, доюридична, постюридична. Це, насправді, нікому не цікаво. Мені здається, у нашому реальному житті

важливо, в який момент у людини або у народу, якщо ми говоримо про якісь пригноблені народи, у якоїсь меншини або у більшості, виникає, скажімо так, моральний, або, може бути, соціальний обов'язок бути толерантними. І в який момент він ще не виникає?

Я наведу яскравий приклад. Ми всі говоримо про толерантність до іншого. Коли ми так говоримо, то маємо на увазі, наприклад, толерантність білих стосовно темношкірих, толерантність більшості стосовно, наприклад, сексуальних меншин. А чому б не подивитися на це питання з іншого боку? Він більш болючий. І з політичного, і з юридичного погляду він важливіший. Я весь час згадую, що в Празі є Пінкасова синагога, на якій дрібним шрифтом написано сотні тисяч прізвищ знищених євреїв. І малюнки дітей, які в концтаборі. Малюнок дитини, коли він малює, за руку його тримає мама, а тата вішають у цей час. І ось виникає запитання: у який момент після цього, на яких підставах і в зв'язку з чим може виникнути толерантність євреїв щодо німців? Ми і євреї чудово розуміємо, що винні не німці, а нацизм, але ж це склалося не одразу. Ми також розуміємо, що нацизм на 99% – це, все-таки, німці. Ось я і кажу: в який момент німці отримали карт-бланш, право на толерантність із боку слов'ян, з боку євреїв, з боку циган? Що дало це право? Я вважаю, що цей момент толерантності виникає тоді, коли реалізується справедливість. Так, зокрема, справедлива відплата. Коли торжествує справедливість, виникає можливість толерантності. Поки справедливості немає, ніякої толерантності немає. Якби в Німеччині не був чітко засуджений нацизм, як не був, наприклад, у Радянському Союзі засуджений сталінізм, і не засуджений у Росії досі, то ніякої б толерантності щодо німців не було. І це дуже важливо – в який момент толерантність виникає. У мене є багато знайомих, суддів і прокурорів, які говорять: «Чому до нас суспільство не толерантно ставиться? Ми ж переважно хороші. Так, серед нас є корупціонери, серед нас є люди, які ухвалювали неправосудні рішення, випускали гвалтівників. Чому до усіх так ставляться, якщо є серед нас погані люди?». Наприклад, я вважаю, що ні українська прокуратура, ні українська судова влада, жоден її представник, не має права на толерантне ставлення до них у суспільстві, й на посттолерантне, коли це питання взагалі зніметься, як, власне кажучи, у Західній Європі відбулося. Я вважаю, що поки принаймні більша частина корупціонерів у судовій владі, у прокуратурі не буде засуджена, і не морально, а юридично, ніякого права на толерантність ці органи не отримають. І ніяка судова реформа не вирішить це питання. Ніякої легітимності судова влада не отримає, якою б чудовою вона не була і скільки б нових органів не створювали. Тому що спочатку повинна восторжествувати справедливість».

Д. Вовк зазначив, що його зачепила метафора В. Речицького з рюкзакком. «Моя дитина дуже любить мультик, який називається “Даша-слідопит”. У цьому мультику є персонаж, який зветься Рюкзак, і з цього рюкзака, коли у Даші трапляються якісь проблеми, одразу з'являється щось, що їх моментально вирішує. Тобто толерантність для нашої правової системи відіграє роль якогось засобу з рюкзака, що здатне ці проблеми вирішувати. Не стосовно суддів, а стосовно нашого суспільства, яке продовжує залишатися досить нетерпимим (принаймні за європейськими мірками) до того, хто хоч якось від тебе відрізняється: релігійно, кольором шкіри, кольором очей, сексуальною орієнтацією та всім іншим».

Круглий стіл «Верховенство права і реформа державної служби в Україні»

Серію круглих столів із проблематики верховенства права і реформ в Україні, які проводилися Харківським юридичним товариством спільно з часописом «Філософія права і загальна теорія права», було продовжено 20 жовтня 2016 р.

Цього разу обговорення було присвячено надзвичайно актуальному питанню реформування державної служби в Україні, яке привернуло увагу багатьох правників, адвокатів та науковців. Круглий стіл «**Верховенство права і реформа державної служби в Україні**» об'єднав на одному дискусійному майданчику провідних спеціалістів з реформування державної служби в Україні, а також правничу спільноту міста Харкова. Захід ознаменувався виступами, присвяченими особливостям роботи конкурсної комісії з питань вищого корпусу державної служби (**І. Коліушко**), проблемним питанням реформування державної служби в Україні (**О. Петришин**), а також відповідальності державних службовців (**В. Гаращук**).

Розпочав дискусію голова правління Центру політико-правових реформ **І. Коліушко** (м. Київ). Акценти його виступу було зосереджено на аналізі новел нового Закону України «Про державну службу». Доповідач зазначив, що вказаний нормативно-правовий акт містить, перш за все, нову класифікацію посад державних службовців, які розподілено на три категорії: «А», «Б» і «В». На відміну від попередніх семи категорій в старому Законі України «Про державну службу», які, ймовірно, нагадували таблиці про ранги, в новому законі є абсолютно якісне розмежування посад. Наприклад, категорія «А» (вищий корпус державної служби) – це посади керівників державних органів, керівників апаратів державних органів, а також їх заступників. Відповідно, до цієї категорії відносяться державні секретарі міністерств, керівники інших центральних

Учасники круглого столу «Верховенство права і реформа державної служби в Україні»

органів виконавчої влади, їх заступники, голови місцевих державних адміністрацій і керівники апаратів тих органів, в яких керівництво не відноситься до державної служби, наприклад, судів, Антимонопольного комітету, Фонду державного майна тощо. Згідно з положеннями зазначеного документа всі призначення на всі посади в державній службі здійснюються винятково за результатами конкурсного відбору.

Особливостям законодавчого регулювання таких конкурсів, а також проблемам практичної діяльності відповідних конкурсних комісій і була присвячена лівова доля виступу доповідача. Так, **І. Коліушко** звернув увагу на те, що положення Закону України «Про державну службу» чітко регламентують правила проведення конкурсних відборів для трьох категорій посад. Наприклад, для категорії «А», тобто вищого корпусу державної служби, конкурс проводить спеціально створена, постійно діюча конкурсна комісія, яка працює на громадських засадах, налічує, за законом, дванадцять членів, і, власне, ці дванадцять членів комісії представляють всі органи державної влади та громадські організації, що мають певний стосунок до функціонування державної служби.

У зв'язку з запровадженням особливого конкурсного порядку відбору посадовців категорії «А», виникло доволі спірне питання, яке часто ставало предметом дискусії серед правників. Вказане питання полягало у тому, чи має право президент відмовитись призначати особу, яка була відібрана на конкурсних засадах? На думку доповідача, президента неможливо позбавити цього права, оскільки з погляду Конституції неправильно трактувати президента як виконавця технічної ролі при призначенні вищого корпусу державної служби. Президент завжди має право розсуду у вказаних питаннях, але він також зобов'язаний відмовити у затвердженні кандидатури, яка пройшла конкурсний відбір, якщо, наприклад, подана кандидатура не відповідає вимогам закону, якщо про неї є компрометуюча інформація тощо. Крім того, у подібних ситуаціях президент має вмотивовувати причину відмови, доносити до суспільства свою позицію та наводити нормативну аргументацію відповідного рішення. Тому ніхто не позбавляє президента конституційного права призначати посадовців державної служби, але технічну роботу щодо добору відповідних кандидатур має виконувати спеціалізована комісія, яка створена у межах законодавства про державну службу.

Щодо складу конкурсної комісії вищого корпусу державної служби, то до неї входять представники Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України. Голова Державної судової адміністрації, керівник Національного агентства державної служби і керівник Національного агентства з запобігання корупції за посадою. Також кількісний склад такої комісії утворюють такі особи: представник профспілок, представник роботодавців, а також чотири представники науки і громадськості. Слід зазначити, що в процесі проведення конкурсного відбору вказаною комісією було виявлено деякі недоліки законодавчого регулювання її повноважень.

Так, комісія з питань вищого корпусу державної служби діє відповідно до норм Закону України «Про державну службу» та Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби». Цими двома нормативно-правовими актами достатньо детально врегульовано саму процедуру проведення конкурсів на посади в держав-

ній службі. І все це регулювання зводиться до того, що відповідна комісія оцінює лише знання і кваліфікацію претендентів. Водночас суттєвим недоліком є відсутність інструментів перевірки доброчесності, патріотизму, політичної лояльності чи нейтральності претендентів на посади вищого корпусу державної служби. Інакше кажучи, складнощі виникають із перевіркою особистих якостей претендентів на їх відповідність принципам державної служби, які закладені безпосередньо в законі як обов'язок для державних службовців. Однак механізм конкурсного відбору побудований так, що це фактично є поза компетенцією комісії. Вона перевіряє десять компетенцій, всі вони покликані виявити знання та кваліфікацію кандидатів на посаду в державній службі. Знання законів, наприклад, перевіряється тестуванням, причому в тестуванні члени комісії не беруть жодної участі, оскільки претенденти проходять вказане випробовування шляхом складання автоматизованого комп'ютерного тесту.

Для проходження вказаного етапу здобувачам необхідно відповісти на 25 із 40 передбачених запитань, а комп'ютерна програма автоматично оцінює відповіді. Наступним завданням є розв'язання ситуаційних завдань. Ситуаційні завдання готують, як правило, працівники апарату Національного агентства державної служби. Для вирішення претендентам пропонується два ситуаційних завдання. Одне спрямоване на оцінку та виявлення знань у сфері функціонування органу, куди обирається кандидат, друге – на виявлення знань і навиків управління персоналом. Тобто кожен керівник органу, державний секретар чи керівник центрального органу, чи голова адміністрації, є, згідно з Законом України «Про державну службу», керівником персоналу в цій структурі. За ситуаційні завдання виставляється чотири оцінки, яку ставить кожен член комісії індивідуально. Відповідно, рахується середній бал, і до наступного етапу проходять лише ті претенденти, які набрали прохідну кількість балів.

Наступним етапом конкурсного відбору є співбесіда, на якій члени комісії можуть ставити кандидатам питання і при цьому можуть знайомитися з їхніми особовими справами. Особова справа претендентів на посади вищого корпусу державної служби має містити автобіографію, біографічну довідку та декларацію. Також передбачена наявність у цих справах матеріалів, які за власною ініціативою додають самі кандидати. До таких документів може відноситися, наприклад, довідка про проходження люстраційної перевірки у випадку перебування кандидата на державній службі. Зазвичай члени конкурсної комісії уточнюють у претендентів цілі їхнього майбутнього перебування на відповідній посаді, їхні наміри та плани щодо реформування того чи іншого органу державної влади. Також встановлюється досвід роботи кандидатів, наявність у них необхідних професійних навичок тощо. Загалом здійснюється оцінка лідерських якостей претендентів, їх навиків управління персоналом, особистісні компетенції, розуміння публічних фінансів та ін.

Проблемні питання, які виникають на вказаному етапі конкурсного відбору, пов'язані, перш за все, зі встановленням меж між деякими цими кваліфікаціями. Наприклад, досить складно визначити відмінність між лідерськими якостями і навиками управління персоналом. Однак комісія здійснює оцінку кандидатів на їх відповідність вказаним вимогам та формує рейтингову шкалу учасників конкурсу. Таким чином, визначається переможець і друга особа за результатами конкурсу. Дві кандидатури подаються до Кабінету Міністрів України для по-

дальшого їхнього призначення на відповідні посади. Перша кандидатура з рейтингового списку подається для призначення на посаду, а друга – на випадок, якщо перша впродовж року не пройде спецперевірку, відмовиться від займаної посади тощо. У разі настання подібної ситуації особа, яка посіла друге місце за результатами конкурсу, призначається на вказану посаду автоматично, без проведення додаткового конкурсу.

Досить часто виникають побоювання щодо того, що конкурсна комісія суттєво не впливає на вибір кандидатур на ключові посади державних службовців, а влада має низку механізмів, щоб призначити лояльних кандидатур на потрібні посади. Дійсно, політичне керівництво країни може зберігати певний вплив на відповідні процеси. Цілком природно, що влада готує собі кандидатів, проводить їх добір, докладає зусилля для того, щоб знайти цих кандидатів тощо. Але навіть той факт, що для зайняття цієї посади сьогодні, на відміну від попередньої практики, необхідно пройти через прозору конкурсну процедуру, а претендентам потрібно підготуватися до конкурсного випробування, реально продемонструвати знання – це вже великий прогрес порівняно з тим механізмом призначення вищого ешелону державної служби, що існував до цього.

Наостанок виступу спікером було обговорено ще декілька проблем, які існують у сфері конкурсного відбору державних службовців. Суть першої проблеми полягає в необхідності коректного розмежування повноважень міністрів і державних секретарів. Для цього необхідно внести зміни до Закону України «Про Кабінет Міністрів України» і Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», оскільки у перехідних положеннях Закону України «Про державну службу» це розмежування реалізовано не повною мірою, а також із допущенням деяких помилок. Наприклад, відповідно до чинного законодавства у міністра вилучено право скасовувати накази заступника міністра на тій підставі, що тепер така посада відсутня. Але на заміну цієї норми не було передбачено право міністра скасовувати накази державного секретаря. Вказана прогалина у нормативному регулюванні може призвести до негативних наслідків, оскільки саме міністр несе відповідальність за роботу міністерства і повинен бути уповноваженим зупинити будь-яку діяльність державного секретаря, яка суперечить вимогам закону.

Друга проблема полягає в повільних темпах впровадження стратегії реформування державного управління, яку Кабінет Міністрів України затвердив в червні цього року, але яка майже не реалізовується й дотепер. І третє питання – це рівень матеріального забезпечення майбутніх державних секретарів. Незважаючи на суттєве підвищення розміру окладів службовців категорії «А», все ж таки вказаних коштів недостатньо, аби створити вигідні та привабливі умови для залучення досвідчених управлінців. Тобто недостатня заробітна плата і нереформована організація роботи міністерств створюють умови непривабливості цих посад для досвідчених менеджерів, і тому велику тривогу викликає якісний склад майбутніх кандидатів на вказані посади. У зв'язку з цим важливою є активна участь громадськості у вказаних процесах, яка може полягати у поданні на конкурс альтернативних кандидатур із громадянського сектору, що могло би вплинути на чесність і прозорість процедури відбору претендентів.

Кандидат юридичних наук, доцент **О. Стовба** (м. Харків) поцікавився питанням мотивації кандидатів на посади у вищому корпусі державної служби,

адже якщо виходити з тези доповідача про непривабливість умов праці у вказаній сфері для спеціалістів високого рівня, то тоді зростають ризики того, що дійсно талановиті кадри не будуть зацікавлені у державній службі. І чи не вийде так, що адміністративний апарат за пристойну оплату отримає аутсайдерів, яким не вдалося реалізуватися як успішним юристам, менеджерам тощо?

У відповідь **І. Коліушко** припустив, що у кожному конкретному випадку мотивація може суттєво відрізнятись. Так, серед претендентів можна спостерігати осіб, які є кар'єрними державними службовцями та багато років працюють на різноманітних посадах у державному апараті. Для багатьох таких людей робота на державній службі вже стає певною звичкою та стилем життя, і навіть якщо вказані особи не отримують особливих переваг зі своєї службової діяльності, то ця робота залишається для них привабливою через стабільність, якою, безсумнівно, характеризується державна служба. Крім того, серед претендентів перебувають особи, які відстоюють інтереси певних політичних сил, а також просто випадкові кандидати, які не мають постійної роботи та проходячи конкурс сподіваються випадково обійняти привабливу посаду. Таким чином, проблема залучення кваліфікованих кадрів залишається актуальною і її повноцінне вирішення ще попереду.

Розвиваючи цю тему, кандидат юридичних наук, доцент **Д. Лученко** (м. Харків), поцікавився у доповідача про мотивацію роботи вже самих членів конкурсної комісії вищого ешелону державної служби. Зокрема, зазначалось, що не виникає суттєвих запитань із матеріальним забезпеченням осіб, які входять до складу цієї комісії за посадою, але рішення про роботу представників громадськості у комісії безоплатно, на громадських засадах викликає деякі зауваження та побоювання. Такі особи, дійсно, можуть бути патріотами свої справи та мати альтруїстичні мотиви, проте чи не може скластися ситуація, відповідно до якої вони будуть мати інші, наприклад, корисливі мотиви? Тим паче, що робота в конкурсній комісії потребує суттєвих затрат часу цих осіб і фактично позбавляє їх можливості здійснювати іншу оплачувану діяльність.

І. Коліушко зазначив, що вказане питання довго дискутувалося під час голосування нової редакції Закону України «Про державну службу» і, дійсно, лунали думки про необхідність встановлення певної винагороди для членів комісії з громадського сектору. У результаті перевагу віддали сьогоднішньому варіанту нормативного регулювання із безоплатною участю представників громадськості у діяльності комісії. Щодо своєї особистої участі у роботі вказаної комісії, то доповідач зазначив, що багато років займався питаннями реформування органів державної влади і був одним з ініціаторів цієї реформи. У зв'язку з цим участь у роботі комісії вищого корпусу державної служби була для нього принциповою, оскільки дає змогу застосувати величезний обсяг знань у вказаній сфері на практиці.

У ході подальшого обговорення вказаного виступу кандидат юридичних наук, доцент **В. Смородинський** (м. Харків) поставив запитання про вигоди для суспільства, які принесе з собою конкурсний відбір кандидатів на посади державних службовців. При цьому він, перефразувавши висловлювання М. Жванецького: «Який може бути борщ, коли такі справи на кухні», запитав: «Чи буде для нас, для народу цей результат, образно кажучи ця страва, смачнішою, чи це все залишиться ось такими справами на кухні?»

У відповідь на вказане запитання **І. Коліушко** продовжив аналогію з кухнею і стравами та зазначив, що сьогоднішній порядок конкурсного відбору державних службовців можна назвати переходом від приготування їжі в абсолютно непристосованих посудинах до використання належного посуду. Нині існують стандарти гігієни на кухні, але ще недостатньо практичного досвіду реалізації вказаних правил. Інакше кажучи, у наявності є сковорідка, але ще не завжди зрозуміло, що з нею робити, яким чином її ставити на плиту. Існують також проблеми з напрацюванням багатьох методик і знань, наприклад, у сфері проведення ситуаційних завдань, щоб впевнено сказати, що конкурсний відбір посадовців належним чином працює та є ефективним, але ми перебуваємо у процесі набуття цього досвіду.

Якщо ми всі, суспільство загалом, громадськість, не навчимося змушувати політиків і представників різних ешелонів влади дотримуватися законів, вони завжди будуть шукати варіанти як їх обходити і як їх порушувати в своїх інтересах. І це стосується великого комплексу питань, які відносяться не лише до реформи державної служби, а й до реформи системи органів виконавчої влади тощо. Тому сказати сьогодні, що ми маємо вже смачну страву, не можна. Але ми до цього наближаємося і теперішня ситуація краща, ніж була до прийняття нового Закону України «Про державну службу».

Доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України **С. Максимов** (м. Харків), зацікавившись кінцевою метою реформування державної служби в Україні, поставив запитання: «Чи є реформи в Україні когерентними, тобто пов'язаними між собою, і чи вироблені, наприклад, критерії успішності реформ, зокрема державної служби?»

Звернувши увагу на багатогранність і складність вказаного питання, **І. Коліушко** відповів, що в процесі реформування державної служби головним завданням є досягнення оптимального інституційного розмежування між політичною діяльністю та професійною державною службою, що дасть змогу створити умови для їхньої ефективної взаємодії. У контексті цього найцікавішою є проблематика взаємодії між посадами державного секретаря та міністра. У вказаній взаємодії має бути побудована модель, відповідно до якої державний секретар не зможе зазіхати на право міністра визначати політику міністерства і, водночас, державний секретар матиме можливість ефективно реагувати на порушення міністром правових норм, не допускати неефективних рішень міністра тощо. Також державний секретар повинен зберігати працездатний апарат відповідного міністерства, який покликаний бути, з одного боку, проактивним, а з другого – реалізовувати політику свого міністерства. Це величезний комплекс проблем, у якому багато чого буде залежати від управлінського таланту відповідних посадових осіб, і завдання реформи державної служби та її успішність якраз і полягає у створенні належних умов для побудови такої моделі взаємовідносин між політичним сектором та державною службою.

У продовження обговорення доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України **В. Лемак** (м. Ужгород), порушив питання можливого розмивання політичної відповідальності Президента України та Кабінету Міністрів України, яке може мати місце у разі протиправних дій із боку посадовців, призначених ними на державну службу. Проходження такими осо-

бами незалежного конкурсу може бути способом перекласти долю відповідальності за протиправну діяльність вказаних посадовців на громадськість і, відповідно, зняти частину такої відповідальності з осіб, які за законом уповноважені формувати публічну адміністрацію.

У відповідь на вказану тезу **І. Коліушко** зауважив, що в усіх європейських країнах є подібна до української процедура конкурсного відбору кандидатів на державні посади, але з певними нюансами. При цьому у кожній країні присутнє чітке розмежування посад політичної сфери і сфери державної служби. Державна служба є, як правило, закритим корпусом публічних посад. Так, званий кар'єрний принцип функціонування державної служби, на відміну від посадового принципу, полягає у тому, що особа, яка одного разу потрапила в корпус державних службовців, у подальшому продовжує кар'єрне зростання в цій системі. І головною відмінністю від політичних посад є те, що політики мають дуже невеликий вплив на кадрові призначення в державній службі. Тому в цьому випадку не можна говорити про політичну відповідальність, оскільки відповідні посади не відносяться до політичної сфери і є суто бюрократичними.

Подальша робота круглого столу ознаменувалася виступом доктора юридичних наук, президента НАПрН України **О. Петришина** (м. Харків), який є, як зазначив модератор заходу, кандидат юридичних наук, доцент **Ю. Пономаренко** (м. Харків), провідним вітчизняним спеціалістом з питань державної служби. Перш за все, виступ почався із коментарів попереднього обговорення і було зазначено, зокрема, таке. Ідея політичної відповідальності у сфері державної служби походить із китайської традиції. Загалом китайська держава є родоначальницею державної служби і першою країною, якій вдалося побудувати сильне державне утворення сучасного зразка з централізованим бюрократичним апаратом, службовці якого відбирались на основі їхньої відповідності певним нормативно встановленим вимогам, а не відповідно до їхнього шляхетного походження, як було традиційно прийнято у більшості тогочасних країн світу. У давнину в цій країні існувала, так би мовити, політична відповідальність осіб, які рекомендували кандидатів на зайняття тієї чи іншої державної посади. У випадку, якщо такий державний службовець вчиняв протиправні дії, то особа, яка рекомендувала посадовця, підлягала покаранню у вигляді смертної кари. Саме з таких досить жорстких заходів бере свій початок історія політичної відповідальності за призначення на посади у державній службі.

Також у Китаї було сформовано декілька основних вимог до побудови системи державної служби та до відбору кандидатів на державну службу. Так, одним із критеріїв побудови відповідної системи був відбір кандидатів на державну службу на основі їхніх знань, навичок та загалом відповідності особистих якостей вимогам майбутньої посади. Після відбору вказані кадри мали проходити навчання і покращувати свої кваліфікації аби в майбутньому ефективно виконувати покладені на них обов'язки. Крім того, важливим фактором у побудові ефективної системи державної служби була наявність великих заробітних плат державних службовців. Пристойна оплата праці відіграла важливу роль для їхньої, перш за все, матеріальної незалежності від будь-якого стороннього впливу на службову діяльність. Третім суттєвим фактором ефективності державної служби була наявність широких повноважень у державних службовців. Кожна

посадова особа мала ефективно вирішувати управлінські питання без зайвих консультацій, погоджень і рекомендацій, аби відчувати особисту значущість і важливість своєї діяльності.

Щодо української традиції, то на вітчизняні терена державна служба прийшла разом із Петром I, який успішно реалізував у Російській імперії тогочасний європейський досвід функціонування державної служби. Так, багато інститутів були запозичені з Голландії, зокрема, і табель рангів посадовців, які обіймали посади на державній службі. У тогочасній моделі слід виділити декілька ключових моментів, які звертають на себе увагу при їх більш детальному дослідженні. По-перше, важливою ознакою вказаної моделі державної служби була наявність жорсткої ієрархії в її лавах. По-друге, до державних службовців висувалися беззаперечні формальні критерії, які характерні для тих випадків, коли не вистачає змістовної якості роботи. У подібних ситуаціях державні службовці починають рішуче дотримуватися формальних критеріїв власної діяльності, щоб показати хоча б формальну відповідність займаним посадам. І, по-третє, звертає на себе увагу різниця, надзвичайна різниця в оплаті праці чиновників. Тобто сучасна різниця в заробітній платі державних службовців нижчого та першого ешелону сягає корінням ще XVII ст. Майже в сто разів могла відрізнятись в ті часи оплата праці між службовцем найнижчого та службовцем найвищого рангу. Саме такими негативними моментами характеризуються традиції вітчизняної державної служби.

Таким чином, після проголошення незалежності України перед групою розробників нового законодавства про державну службу, до якої разом зі спікерами цього круглого столу входив також доктор юридичних наук, академік НАПрН України Ю. Битяк (м. Харків), постало надскладне завдання із проектування одного з перших на просторах колишнього Радянського Союзу закону про державну службу європейського спрямування. Тоді групою розробників й було запроваджено категорійність посад. До речі, під час обговорення категорійності посад державних службовців велося багато дискусій із приводу застарілості вказаної моделі, але, утім, інколи складалося враження, що взагалі цей закон розробляється з метою досягнення двох цілей: запровадження категорійності посад та соціально-побутового забезпечення державних службовців.

Категорійність дала можливість чітко розмежувати посади державної служби на політичні та державні посади, внести певну визначеність і прогнозованість кар'єрного зростання, яке підкорялося тепер певним нормативним вимогам, а не партійній лояльності службовця, як це було за радянських часів. Крім того, така система дала змогу встановити чіткі правила оплати праці цих посадових осіб та забезпечити, відповідно, соціально-економічні гарантії їхньої діяльності.

Щодо розмежування політичної та державницької сфери слід зазначити, що ані президент, ані голова уряду, ані міністри – у всьому цивілізованому світі не є державними службовцями, а здійснюють свою діяльність відповідно до критеріїв політичного призначення. Але така, здавалося б, проста ідея розмежування посад була досить передовою для свого часу та не сприймалася багатьма політиками на зорі українського державотворення. При цьому єдиною країною в світі, де немає поділу на політичну і державну службу, є Китай. Це єдиний приклад економічно розвинутої країни, де немає жодної різниці між державною і полі-

тичною службою. Всі китайські посадовці рівні в правах й обов'язках та є державними службовцями.

Стосовно запровадження посади держсекретаря у міністерствах, то слід зазначити, що важливість вказаної фігури полягає в забезпеченні стабільної роботи відповідного центрального органу виконавчої влади при зміні його політичного керівництва. Неприпустимою є ситуація, коли з приходом нового міністра змінюється весь кадровий склад міністерства. Саме тому у новій редакції Закону України «Про державну службу» передбачена строкова посада державного секретаря. Таким чином, державною службою у міністерстві має керувати державний секретар, а міністр не повинен мати жодного відношення до вказаної сфери. Міністр – це керівник центрального органу виконавчої влади, який займається реалізацією державної політики та проводить її через виконавчу структуру цього органу. Головним завданням, у цьому контексті, є створення професійної державної служби, яка буде стабільно розвиватися незалежно від зміни політичного керівництва країни, забезпечуючи, таким чином, зростання професіоналізму державних службовців.

Безперечно, важливим питанням у вказаній сфері є матеріальне забезпечення професійних кадрів державної служби. Слід зазначити, що міжнародна практика виходить з того, що ніхто не йде працювати на посадах державної служби з метою суттєвого збагачення. У більшості західних країн головною перевагою, яку надає державна служба, є стабільність фінансового та соціального забезпечення службовця. Крім того, наприклад, у Франції державна служба є популярною серед населення діяльністю, тому що французи вбачають у цьому певне покликання. Тому й чиновники в цій країні користуються повагою і підтримкою серед населення. Європейський підхід до державної служби виходить з того, що вказана діяльність передбачає високий рівень, перш за все, моральної відповідальності.

В Україні ж, навпаки, державна служба виникла не з «государственной служби», а починалася зі «служби государевой». А «государева служба» – це була служба «государю» тобто правителю, а не народу й країні. І досі ми не можемо створити професійний корпус державних службовців, які не повинні бути на службі у правителя, а мають служити державі. На таких підвалинах стоїть вся європейська політична культура в цій сфері. Тобто це не служба тому, хто зараз прийшов до влади, а це служба на користь державі. Тому періодичне навчання, кадрова робота, екзамени державних службовців та інші заходи відіграють важливу роль для побудови бюрократичного апарату європейського зразка.

Таким чином, на шляху до сучасного інституту державної служби необхідно здійснити низку заходів реформаторського характеру, а останні зміни у законодавстві про державну службу вказують на те, що Україна рухається у правильному напрямку.

Під час обговорення цього виступу кандидат технічних наук **В. Проскурнін** (м. Харків) зацікавився можливістю надання статусу державного службовця вчителям задля того, аби підняти престиж вказаної професії у суспільстві та забезпечити для них додаткові гарантії матеріального достатку. У відповідь **О. Петришин** зазначив, що вказане питання неодноразово обговорювалося на

всіх етапах підготовки нового законодавства про державну службу. Слід зазначити, що досвід надання статусу державного службовця вчителям існує в багатьох країнах світу. Так, у Німеччині шкільний вчитель – це державний службовець, але недоліками такого нововведення у всіх цих країнах є розповсюдження на вчителів додаткових обов'язків, які впливають, наприклад, із антикорупційного законодавства. Крім того, проблемним питанням завжди залишається відсутність бюджетних коштів, які необхідно спрямувати на оплату праці нової категорії державних службовців.

С. Максимов у розвиток вказаної теми порушив питання професії державного службовця як покликання. У цьому контексті були згадані філософські ідеї Г. Сковороди про «сродну» працю, відповідно до якої мислитель виокремлював критерії відповідності державного управлінця своїй посаді, які базувалися на покликанні людини. Таким чином постало запитання: «Чи існує критерій покликання в професії державного службовця?».

У відповідь **О. Петришин** зазначив, що покликання у професії державного службовця, безперечно, існує. Державна служба пов'язана з певною специфічною роботою з інформацією, а тому вимагає певних інтелектуальних передумов для такої діяльності. Крім того, державна служба потребує певних комунікативних характеристик, уміння працювати в колективі тощо. Цікавим моментом є наявність певного соціального страху в осіб, які схильні бути чиновниками, оскільки вказана робота гарантує стабільний дохід і різноманітні соціальні гарантії, на відміну від, наприклад, підприємницької діяльності, яка пов'язана з багатьма ризиками. Тому, безсумнівно, що для роботи в структурах державного апарату необхідно володіти певними якостями, або ж, інакше кажучи, потрібно, щоб було покликання до вказаної діяльності.

Кандидат філософських наук, доцент **О. Литвинов** (м. Суми) зацікавився можливістю розповсюдження на державних службовців патріотизму як критерію їхньої відповідності займаній посаді. Інакше кажучи, питання полягало в тому, чи повинен кандидат на посаду в державній службі мати потяг до служіння своїй країні, чи для вказаної роботи таке бажання є обов'язковим? **О. Петришин** зазначив, що такий потяг є обов'язковим для сучасного державного службовця і знову нагадав своє висловлювання про те, що світовий досвід демонструє привабливість державної служби не з погляду матеріального забезпечення, а престижу, самоповаги, авторитету, яким володіють чиновники у суспільстві.

Щодо патріотизму, то слід зазначити, що спочатку державна служба у всьому світі формувалася на основах політичної нейтральності і передбачалось, що службовець не повинен мати жодних політичних вподобань чи симпатій. Але з часом стало зрозуміло, що такий підхід є певною мірою утопічним. Більш прагматичним та реальним є підхід, відповідно до якого визнається політична лояльність. Ця лояльність означає, що державний службовець визнає Конституцію, засади політичного устрою країни тощо. Вказані речі не можна назвати патріотизмом, а швидше певною лояльністю службовця до держави. Нормативним вираженням вказаних дискусій є, наприклад, законодавча заборона державним службовцям бути членом політичних партій або здійснювати політичну діяльність. Державний службовець не може брати участі у боротьбі за

політичну владу, оскільки вказана діяльність підриватиме бюрократичну стабільність держави.

Засідання круглого столу продовжилося виступом доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України **В. Гарашука** (м. Харків), який зосередився на питаннях юридичної відповідальності державних службовців. Так, було зазначено, що юридична відповідальність є однією з найважливіших форм впливу на публічних службовців, способом коригування з боку держави та суспільства їх службової поведінки. Важливою ознакою юридичної відповідальності державних службовців є те, що, хоча й опосередковано, така відповідальність виконує правопоновлюючу або правовідновлюючу функцію. За своїм характером відповідальність за порушення законодавства про держслужбу та службу в органах місцевого самоврядування є похідною від правової відповідальності фізичних та юридичних осіб, має ті самі загальні цілі – покарання правопорушника, підвищення дисциплінованості серед службовців та ін. Отже, така форма протидії правопорушенням, своєчасне і невідворотне покарання винних, сприяє формуванню у громадян упевненості у тому, що держава застосовує відповідні заходи для підтримання правопорядку у суспільстві, підкріплює віру у справедливість державної влади, демонструє, що держава має належний та ефективний апарат примусу щодо недоброчесних службовців тощо.

Відповідальність як різновид державного впливу в юридичній літературі поділяють на два великі блоки: позитивну, або перспективну відповідальність, і відповідальність негативну, або ретроспективну. Позитивна юридична відповідальність, тобто сумлінне, відповідальне виконання своїх обов'язків перед суспільством, державою, фізичними та юридичними особами. Позитивна відповідальність знайшла своє відображення у ст. 3 Конституції України, де вказано, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність, тобто служить людині.

Під ретроспективною юридичною відповідальністю розуміють специфічні правові відносини між державою і правопорушником унаслідок застосування до порушника державно-правового примусу, що характеризується засудженням протиправної діяльності суб'єкта правопорушення, покладення на нього обов'язку понести несприятливі наслідки особистого, майнового та організаційного характеру тощо. Саме при застосуванні ретроспективної юридичної відповідальності чітко проявляє себе державно-правовий примус та негативна реакція держави на протиправні дії суб'єкта, що винен в їх скоєнні. Тільки ретроспективна відповідальність, на відміну від позитивної, передбачає обов'язок правопорушника понести несприятливі наслідки за свою протиправну поведінку.

Викладені вище риси позитивної та ретроспективної відповідальності дають підстави стверджувати, що так звана позитивна відповідальність є нічим іншим, як моральним орієнтиром, моральним принципом, відповідно до якого має працювати державний апарат. Фактично – це лозунги, адресовані службовцям і самій державі. Відповідальність ретроспективна, завжди спирається на каральні норми, що дає можливість нам визнати її як відповідальність суто юридичну.

Також відповідальність за порушення законодавства про публічну службу можна поділити на два блоки – відповідальність юридичних осіб, до якої відно-

ситься конституційно-правова і цивільно-правова, і відповідальність фізичних осіб – кримінальна, адміністративна, дисциплінарна і матеріальна. Так, конституційно-правова відповідальність полягає у застосуванні до органів та посадових осіб місцевого самоврядування, а не до органів державного управління (у цьому її особливість), різних заходів конституційно-правового впливу з боку держави. Найбільш суворою формою конституційно-правової відповідальності органів та їх посадових осіб органів місцевого самоврядування є дострокове припинення їх повноважень у встановленому законом порядку, що не можна застосувати до державних інституцій, мається на увазі, – до органів державної виконавчої влади.

Цивільно-правова відповідальність органів публічного адміністрування настає за неправомірні рішення, дії чи бездіяльність службовців цих органів, якими вони завдали юридичним і фізичним особам матеріальної та моральної шкоди. Ця шкода, згідно з чинним законодавством, відшкодовується державою, а органи місцевого самоврядування, наприклад, відшкодовують її за рахунок коштів місцевого бюджету. В аспекті цього різновиду відповідальності державних службовців актуалізується цікава і важлива проблематика меж дискреційних повноважень відповідних посадових осіб, тобто можливості службовця діяти на власний розсуд під час виконання своїх повноважень. На сьогодні ні законодавство, ні судова практика України не дають чіткої відповіді на запитання, як тлумачити ст. 56 Конституції України стосовно того, чи орган публічної адміністрації повинен нести відповідальність за шкоду, завдану ним під час реалізації дискреційних повноважень?

Щодо персональної відповідальності державних службовців, то слід зазначити, що законодавство про держслужбу регламентує лише дисциплінарну і матеріальну відповідальність державних службовців. Натомість у нормах Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» йдеться, що особи, винні в порушенні законодавства про службу в органах місцевого самоврядування, притягаються до цивільної, адміністративної або кримінальної відповідальності згідно з законом. Тобто є певна різниця між відповідальністю державних службовців та службовців органів місцевого самоврядування, незважаючи на те, що загалом функції, цілі, завдання, форми діяльності цих службовців практично однакові. На думку доповідача, текст цієї статті не зовсім коректний. Річ у тому, що службовці будь-якого державного або недержавного органу за заподіяну ними шкоду несуть не цивільну, а матеріальну відповідальність, підстави якої передбачені в Кодексі законів про працю.

Дисциплінарна відповідальність застосовується до працівників всіх сфер людської діяльності, зокрема і до службовців органів публічного адміністрування. Дисциплінарна відповідальність службовців органів публічного адміністрування настає за порушення законності та службової дисципліни, що проявляються у невиконанні або в неналежному виконанні своїх посадових обов'язків. Такі посадові обов'язки, за порушення яких службовці органів місцевого самоврядування притягаються до дисциплінарної відповідальності, можуть бути викладені в законах, посадових інструкціях, правилах внутрішнього трудового розпорядку тощо. Крім того, заходи з дисциплінарної відповідальності можуть застосовуватися і в разі порушення службовцем правил етичної поведінки.

Особливість дисциплінарної відповідальності виражається і в специфічному різновиді стягнень, які застосовуються до службовців. Так, за порушення дисципліни на службовців органів місцевого самоврядування можуть бути накладені як загальні види дисциплінарних стягнень, передбачених Кодексом законів про працю, – догана, звільнення, так і спеціальні, що пов'язані з особливостями діяльності служб органів місцевого самоврядування та службовців державних органів. Усі вони викладені в Законі України «Про державну службу» – зауваження, догана, попередження про неповну службу відповідальність, звільнення з посади в державній службі.

Адміністративна відповідальність як вид юридичної відповідальності полягає у застосуванні до порушників певних заходів особистого, майнового та організаційного характеру, як правило, в адміністративному, тобто позасудовому порядку, в чому й полягає суть саме адміністративної відповідальності. Вона має всеохоплюючий характер та застосовується до службовців органів публічного адміністрування у зв'язку з порушеннями встановлених загальнообов'язкових правил поведінки. Своїм загальним характером адміністративна відповідальність подібна до кримінальної та відрізняється від дисциплінарної, а також цивільно-правової, в якій відповідальність настає, головним чином, перед суб'єктом договірних і позадоговірних цивільно-правових або трудових відносин.

Крім того, особливістю цього різновиду юридичної відповідальності є те, що суб'єктом накладення або ініціювання адміністративних стягнень виступає орган або посадові особи, з якими порушник не пов'язаний відносинами підлеглості по роботі чи службі. Адміністративні стягнення можуть накладатися судом, посадовими особами контролюючих органів державної влади та іншими правомочними органами, їх посадовими особами. Основними джерелами норм, які встановлюють адміністративну відповідальність державних службовців та службовців органів місцевого самоврядування, є Кодекс України про адміністративні правопорушення, Закон України «Про запобігання корупції» та ін.

Зазначалося, що адміністративні правопорушення, які вчинено службовцями органів публічного адміністрування, можуть бути вчинені як власними діями державного службовця, так і шляхом надання неправомірних вказівок підпорядкованим службовцям. Окрім протиправної поведінки, вираженої в активній формі-дії, адміністративна відповідальність також може наставати і за бездіяльність, наприклад, за невжиття заходів, які входять до кола повноважень державного службовця чи службовця органу місцевого самоврядування.

Найбільш суворим різновидом персоніфікованої юридичної відповідальності є відповідальність кримінальна. Вона пов'язана із застосуванням до порушників обмежень більш жорстокого характеру. Вона, стосовно державних службовців, настає у разі вчинення ними діянь, що містять всі ознаки складу злочину, передбаченого тією чи іншою частиною КК України. Особливість кримінальної відповідальності службовців органів публічного адміністрування полягає ще і в тому, що вони, як суб'єкти владних повноважень, можуть бути спеціальними суб'єктами так званих службових злочинів, яким присвячено окремий розділ КК України.

Наприкінці виступу **В. Гарашук** наголосив на величезній кількості проблем, які існують у сфері відповідальності державних службовців та які необхідно вирішувати у майбутньому. Так, до основних складнощів у вказаній сфері можна

віднести проблеми розмежування злочинів та адміністративних правопорушень, наявність термінологічних неузгодженостей між кримінальним законодавством та законодавством про адміністративні правопорушення тощо. Чітке та зрозуміле нормативне регулювання сфери відповідальності державних службовців дасть змогу покращити якість державного управління та, відповідно, підвищити рівень довіри, поваги населення до державної служби.

Наприкінці роботи круглого столу **В. Лемак** зазначив, що громадськість не повинна підмінювати конституційні органи влади, і, відповідно, конкурсна комісія з відбору державних службовців не повинна приймати рішення, яким далі примусити конституційний орган влади прийняти відповідне рішення по персоналіях державної служби. Вказана тенденція, яка знайшла своє відображення у новій редакції Закону України «Про державну службу», є деструктивною, тому що такий порядок відбору кадрів до державного апарату дає можливість підмінити конституційні органи влади. Громадське середовище є дуже важливим у демократичному суспільстві, але воно не може виконувати владні повноваження безпосередньо.

Кандидат юридичних наук, доцент **В. Речицький** (м. Харків), підбиваючи підсумки, зауважив, що реформа державної служби має вписуватися у тенденцію відмови країни від соціалізму і відповідати її устремлінням у побудові капіталізму. Цей перехід до ринкової економіки, який ми лише декларуємо, а на практиці він реалізовується досить проблематично, визначає роль чиновника у державі, оскільки у капіталістичній країні ця роль є інакшою, ніж у соціалістичній. Якщо раніше влада визначала стратегію розвитку держави, то сьогодні її роль у цих процесах суттєво обмежена, тому і модель чиновника має бути дещо скромнішою. Тобто службовець дійсно має ретельно виконувати свої обов'язки, працювати над певними приватними проблемами, але не втручатися надміру в приватноправову сферу. Наприклад, чиновник не має задумуватися про багатомільярдні витрати приватних корпорацій, а зосереджувати увагу на забезпеченні гарантій для ведення підприємницької діяльності.

Що стосується особистості державного службовця, то в цьому контексті був згаданий російський письменник А. Бітов та його висловлювання про професію режисера в кінематографі. Зокрема, згаданий письменник зазначав, що якби режисер був наділений яскравим талантом актора, сценариста чи оператора, то він був би поганим режисером. Вказаний висновок робиться з огляду на те, що менеджер, який працює ефективно, не має у цій професії володіти домінуючою рисою чи іншим талантом. Для режисерів, а вказаний висновок можна екстраполювати й на державних службовців, має бути характерною посередністю, сірість у характері. У літературі про харизму таких людей пишуть: як завжди акуратний, нудний тип – і ми маємо бути вдячні таким людям, що вони жертвують своїм визнанням заради рутинної професії чиновника.

Політиками, звісно, мають ставати люди більш харизматичні, оскільки вони завжди на виду у широкого загалу і в цьому проявляється їхня специфіка, яка суттєво відрізняється від державної служби. В. Гавел, свого часу, ділився власними спостереженнями і зазначав, що на відповідальні посади слід призначати людей, які не хочуть їх займати. Тобто людина, яка дистанціюється від посади, емоційно її не приймає, то з неї в результаті виходить прекрасний функціонер,

чиновник. У цьому контексті також було згадане висловлювання Н. Талеба, який наголошував на тому, що при відборі аспірантів віддасть перевагу студенту, який має четвірку з мінусом ніж яскравому студенту-відміннику. Вказане пояснюється тим, що студент із п'ятіркою – це амбітна фігура, з якою дуже складно працювати і прогнозувати її майбутні результати. Водночас студент, який має чотири з мінусом, раціонально усвідомлює, що самі собою хороші оцінки ні до чого не приводять. Такі студенти є більше мотивованими на результат, вони мають певний базисний рівень і не доводять себе до фанатизму у навчанні. Із таким кадровим підбором простіше прогнозувати результати діяльності будь-якої організації, і такі висновки можна застосовувати для відбору кандидатів на посади у державній службі.

Щодо діяльності конкурсної комісії з відбору посадовців до державної служби, то **В. Речицький** навів для прикладу досвід США у схожих конкурсних випробуваннях. Зокрема, зазначалося, що принцип роботи західних комісій виходить із необхідності перевірити евристичний, творчий потенціал кандидата, його особистісні характеристики, стійкість у критичних ситуаціях тощо. Причому питання перевірки професійних якостей, як в Україні, не стоїть під час подібних конкурсів. Таким чином, ми маємо розвивати більш ситуаційний підхід, визначати уміння претендента вирішувати складні управлінські завдання, а не перевіряти його на запам'ятовування норм права.

Відомий китайський метод відбору чиновників, наприклад, виходить із того, що від претендента вимагається лише наявність вищої освіти, неважливо, в якій сфері знань вона здобута. Культурна, ерудована людина, як правило, є більш цінною у кризових ситуаціях, ніж просто спеціаліст у відповідній сфері знань. На культурну людину можна поклатися навіть тоді, коли в неї немає ніяких професійних знань. Утім, спрацьовує етична матриця, етика моралі, яка у багатьох життєвих ситуаціях є більш надійною, ніж знання тієї чи іншої правової норми.

Також увагу спікера привернуло питання люстрації державних службовців. Зазначалося, що у філософському розумінні люстрація – це відсторонення одного типу чиновників від служби не тому, що вони провинились, а тому, що вони не відповідають певним сучасним вимогам до вказаної професії. І ця відсутність вини, з одного боку, підриває нашу традиційну свідомість, а з другого – люстрація є необхідним заходом для побудови української держави, оскільки величезна кількість чиновників не здатна здійснювати свою діяльність у законний спосіб, не здатна мислити як службовець нової капіталістичної держави. Такі парадигми, як марксизм або матеріалізм, займають особливе місце у світосприйнятті людей, які виховувалися на вказаних ідеалах. Ця ідеологія є важливою, оскільки впливала на розподіл соціальних ролей у радянському суспільстві. Роль капіталіста або багатого людини при цьому, у такому типі суспільства завжди сприймалася негативно. І поки суспільство не перейде на нові цінності, що є доволі складним завданням для такої держави, як Україна, воно не зможе зорганізувати державну службу.

Таким чином, чиновник нового покоління має чітко усвідомлювати, що збагачення або необмежене збагачення приватної особи є морально нейтральною дією, яка заслуговує заохочення, а не осуду. Чиновник, який перебуває у старій

парадигмі, безсумнівно, вихований в інший спосіб. Необхідно звикнути до того, що споживання людей у здоровій економіці має не раціональний, а ірраціональний характер. Якщо ми приймаємо ідеологію ринкової економіки, то маємо змиритися з тим, що купівля наддорогих речей є нормальною практикою і не має викликати суспільного осуду чи, що ще гірше, додаткових контрольних заходів з боку органів державної влади. Таким чином, чиновник, який вихований у старому форматі, не зможе позитивно сприймати успішних підприємців і, відповідно, не підходить для виконання службових завдань у капіталістичній державі.

Потрібно звикнути до того, що винагорода для людей, які багато і тяжко працюють, має приходити не від держави, а від приватного капіталу. Люди, які здатні оцінити щось нешаблонне, вигадане іншими людьми, мають бути приватними власниками, підприємцями, тому що держава не здатна розпізнати талановитого художника, хіміка, актора та ін. Це можуть зробити лише самі люди, плюралістичний капітал, мільйони приватних власників, які підтримають новаторів.

І ще одна важлива річ, яка відбувається за капіталізму і з якою дуже складно змиритися соціалістичній людині – це тенденція до більшого визнання та винагородження символічних цінностей, а не матеріальних. Відповідно до марксистської парадигми матеріальні цінності – це справжні цінності, а ось думки, ідеї – це менш значущі цінності й оплачуються, відповідно, скромніше. Крім того, капіталізм демонструє, що такі речі можуть оплачуватися мільйонами і бути більш цінними для суспільства, ніж матеріальні вироби. Зміна орієнтації ціннісних установок у вільному громадянському суспільстві відбувається спонтанно. Держава, зі свого боку, не може еволюціонувати спонтанно, а вимушена розробляти нові стандарти державної поведінки, нові стандарти професійного етносу державних службовців.

В Україні має скластися консенсус відносно того, що існує певний «суперзакон» (конституція), який відстоює ринок, свободу підприємництва, й усі інші дрібні закони, які регулюють діяльність чиновників та мають відповідати цінностям конституції. У підсумку ринок має бути важливішим, ніж дисципліна державних службовців, хоча ринок сам собою дисциплінує усі сфери суспільного життя більш ефективно, ніж будь-яка правова норма. Утвердження вказаних ідей – це і є перехід до реформи, база для нової парадигми життя українського суспільства.

Круглий стіл «Верховенство права і реформи в Україні: висновки та рекомендації» (15 грудня 2016 р.)

Серію семінарів «Верховенство права і реформи в Україні» завершив круглий стіл за темою «Верховенство права і реформи в Україні: висновки та рекомендації», який відбувся 15 грудня 2016 р. й узагальнив висновки та рекомендації усіх попередніх круглих столів. Модератором заходу виступив доктор юридичних наук, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент НАПрН України **С. Максимов**.

Доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту порівняльного публічного права та міжнародного права Ужгородського національного університету **М. Савчин** розкрив у своїй доповіді структуру

конституції на тлі посилення тенденцій явищ глобалізації та регіоналізації у конституційному праві, також гетерахічну структуру сучасного суспільства та його вплив на організацію публічної влади; дав характеристику конституційного права у правовій системі, співвідношення національного суверенітету із наднаціональністю у праві, забезпечення правової безпеки та застосування зарубіжного права з метою вироблення єдиних стандартів і підходів у юридичних рішеннях, а також взаємозв'язок із деліберативною демократією, економічними свободами та правами людини. У результаті доповідач зробив висновок, що ключовим у розумінні тенденцій сучасного конституціоналізму є правова традиція, яка полягає у відтворенні та примноженні сталих правил і процедур на основі старих.

На думку М. Савчина, «сьогодні в конституційному праві відбуваються цікаві процеси, пов'язані зі зміною парадигми публічної влади та її структури. Такі процеси є наслідком ускладнення структури сучасних суспільств, які стають все більш багаторівневими із притаманними цим рівням каскадами інтерсуб'єктивних зв'язків та процедур узгодження і балансування інтересів. Я ці проблеми сформулював би таким чином: 1. Чи є конституційна система ієрархічною? чи вона має горизонтальну структуру? Як це виглядає з погляду соціальної взаємодії? 2. Мереживні структури та влада: про що нам каже приклад Мексики та приклад організації АТО? 3. Багаторівневий конституціоналізм та організація публічної влади; 4. Чи достатньо конституційних інструментів для транскордонного співробітництва? 5. Конституційна система і правило Solange: критерії легітимності делегування частини суверенних повноважень держави наднаціональним інститутам; 6. Міжнародний мир і безпека у світлі прецедентів Уганди, колишньої Югославії та дії Будапештського меморандуму; 7. Стратегічне просування та формування глобального права чи інтерсуб'єктна взаємодія на рівні судових рішень та конвергенція засобів захисту прав людини? Всі ці питання є викликами для сучасного конституціоналізму і зачіпають його серцевину – гарантії прав людини та обмеження свавілля влади. Адже конституціоналізм базується на розумінні безпеки, правової визначеності та недопущення довільного чи свавільного застосування права. Багато що тут пов'язано з пострадянським праворозумінням, яке насправді викривлює конституційні цілі і навіть часто виступає їх антитезою.

Конституція має визначальний вплив на публічне право, оскільки надає гідної легітимації та процесу здійснення публічної влади. Предмет конституційного регулювання можна представити у вигляді своєрідної конституційної пентаграми: 1) гарантії прав людини і основоположних свобод; 2) моделі легітимації влади та її обмеження правами людини; 3) моделі національного суверенітету та контролю народу над владою; 4) владні відносини та забезпечення балансу повноважень; 5) співвідношення конституційного та міжнародного права, конституційного та наднаціонального права. Слід наголосити, що взаємодія горизонтальних і вертикальних інститутів та структур є часто проблематичною. Класичним прикладом цього можна вважати наслідки спецоперації в Мексиці проти основного картелю «Сіналоа», зокрема внаслідок арешту його провідника Альфреда Бельтран Лейви (Ель-Мочомо) у 2008 р. цей картель розпався і спровокував виток воєн між наркокартелями за сфери впливу в країні, які втратили єдиний координаційний центр і федеральним військам та спецслужбам це лише

ускладнило боротьбу з наркотрафіком. Такі невдачі лише сприяють зростанню авторитарних тенденцій в організації державної влади.

Зв'язок конституції та приватного права розкривається через доктрину «горизонтального ефекту». Такий погляд на конституційне право є новелою для вітчизняного правознавства, хоча він має понад півстолітню історію, адже він сформульований під час судової практики. Доктрина горизонтального ефекту конституції має значення для розуміння прямої дії конституційних положень у законодавстві, управлінні та правосудді. Так, німецький Федеральний конституційний суд наголосив на тому, що положення як публічного, так і приватного права мають бути наповнені конституційними цінностями і принципами, які становлять «об'єктивну цінність для правової системи» (справа «Luth»). Так само Верховний Суд США, наголошуючи на цінності свободи вираження поглядів для американської правової системи, орієнтує суди та органи влади насамперед на змістовний аспект правозастосування: Верховний Суд Ізраїлю, наголошуючи на обґрунтованості встановлення податків, звернув увагу на відповідність їх змісту конституційним засадам, які становлять своєрідну «нормативну парасольку, розкрити над всім законодавством» (рішення у справі «Kibbutz Hatzor v. Assessing Officer», 1985 р.). Така судова практика створює нормативну основу для запобігання авторитарних інтенцій у діяльності держави та попередженню ухвалення авторитарних і популістських рішень.

Доповідач коротко окреслив поняття *інтернаціоналізації конституційного права та конституціоналізації міжнародного права* як двосторонній рух, який характеризує зворотній вплив один на одного конституційного та міжнародного права. Така взаємна проникливість обох систем ґрунтується на дії принципів права, які мають універсальний характер; водночас у міжнародному праві вони закладають лише мінімальні стандарти захисту прав людини, а тому їхній зміст із погляду верховенства конституції може верифікуватися. У разі, якщо національний досвід надає більш широкі матеріальні та процесуальні засоби захисту, вони певною мірою імплементуються у міжнародне право. Тому у цьому процесі ми спостерігаємо різнопорядковий взаємний вплив конституційного та міжнародного права.

В основі конституювання інститутів громадянського суспільства лежать гарантії їх самоорганізації, ролівої автономії і змагальності, права приватної власності та економічної свободи, виходячи з пріоритету основних прав і свобод, пов'язаності втручання публічної влади основними правами і свободами. На відміну від публічної влади, громадянське суспільство володіє вищим ступенем самоорганізації. Відповідно до синергетичного підходу ступінь втручання держави за мотивами публічних інтересів у функціонування інститутів громадянського суспільства повинно мати легітимну, суспільно корисну мету, бути пропорційним з урахуванням балансу приватних і публічних інтересів.

Це пов'язано з гетерархічною структурою сучасного суспільства з притаманною йому множинністю і багаторівневістю зв'язків, що виникають спонтанно на основі раціонального вибору. Зокрема, поведінка учасників економічної системи базується на раціональних засадах, тобто на системі абстрактних правил, на основі концепції унітарного консенсусу, який розглядає конституцію як нейтральний інструмент в економічній системі. Тому в економічному дискурсі раціональна поведінка розглядається як основа збереження і виживання індиві-

да або групи навіть тоді, якщо така мета не ставиться, що дає змогу забезпечити рівновагу в системі; раціональна поведінка не завжди може мати усвідомлений характер, може виступати рефлексією на певні фактори чи подразники (зміна курсу валют, співвідношення попиту і пропозиції тощо) на ринку з метою забезпечення свого автономного положення (Л. фон Мізес).

Тому критично важливо, щоб питання визначення економічного клімату, самоорганізації громад та їх легалізації, забезпечення правопорядку, освіти, охорони здоров'я, культури були передані на максимально доступний рівень інститутам громадянського суспільства. Згідно з концепцією соціетального конституціоналізму сенс передачі повноважень органам місцевого самоврядування полягає у формуванні мережі ухвалення управлінських рішень за участю громадськості через дорадчі інститути. Тобто прийняття рішень у суспільному середовищі зумовлено проблемою доступу до інформації, яка дає можливість здійснювати раціональну поведінку його акторів. За таких умов досить проблематично ставити за мету діяльності держави досягнення конкретних результатів у суспільстві, коли складно передбачити майбутню його структуру, взаємозв'язки між акторами на майбутнє. Тому актуальним є питання формування певних, усталених абстрактних правил, які б гарантували доступ до інформації та побудови на основі цього раціональних паттернів (усталених зразків, моделей поведінки акторів соціальної системи).

Гетерархія сучасного суспільства призводить до того, що спостерігається тенденція до наділення його окремих інститутів елементами владних повноважень, оскільки вони більш оперативно й адекватно реагують на суспільні запити на принципах верховенства права і процесуальної автономії. Це може стати одним з інструментів побудови державної політики на основі прозорих та раціональних абстрактних правил, спрямованих на демонополізацію конкурентного простору між соціальними й елітарними групами.

Крім того, мереживні структури в перехідних суспільствах, до яких належить й українське, можуть містити потенційні загрози для них. Це обумовлено такими факторами: а) доступ до інформації та ресурсів має переважно колишня партноменклатура і державна бюрократія, що тягне б) невизначеність в правилах і дефіцит верховенства права, що в) дає змогу здійснювати субсидування і протекціонізму і г) викликає зростання корупції, створення мереживних структур закритого типу, що г) у підсумку призводить до значного розширення суспільства, збільшення числа і розміру податків і зниження ефективності публічної влади, іноді навіть до рівня неспроможності. Таким прикладом є, як правило, різні модифікації корпоративної державності, що видно на прикладі Російської Федерації, де вищі посадові особи контролюють власність через патримоніальні зв'язки в суспільстві.

Розглядаючи *питання національного суверенітету та наднаціональності у праві*, доповідач зауважив, що ідея національного суверенітету має складну еволюцію, яка у промодерному сенсі розпочинається із доповіді Пловдена, в якій він виділяє політичне і фізичне тіло короля. Транзитом від ідеї абсолютного суверенітету монарха Ж. Бодена просвітник Ж.-Ж. Руссо обґрунтовує тотальну ідею народного суверенітету як втілення загальної волі. Тим самим ідея суверенітету сакралізується, що у практичній площині має авторитарні інтенції

і це навіть визнається у християнській етиці (Ж. Мере). Однак такі речі є мало сумісними з конституційними цілями поваги до прав людини та обмеження влади, адже загальна воля не може утискати права його конкретного носія. На сьогодні національний суверенітет розмивається і цьому сприяють доктрина прав людини, явища транснаціональності та наднаціональності в праві.

Багаторівневий конституціоналізм ЄС та конституційний патріотизм. Багаторівневий конституціоналізм є викликом національній конституційній традиції, він виступає інколи антитезою національної правової ідентичності, що послужило джерелом приходу до влади у низці європейських країн крайніх правих та консерваторів. Загалом сьогодні багаторівнева структура ЄС базується принаймні на таких елементах: а) поділу влади по вертикалі та субсидіарності; б) поділу влади по горизонталі та забезпечення контрбалансів; в) когерентності, яка ґрунтується на узгодженні регіональних політики та вирівнювання розвитку регіонів; г) забезпеченні національних інтересів переважно через економічні інструменти та слабку інституційну спроможність політики безпеки.

На сьогодні склалася композитивна структура конституціоналізму ЄС. Її основу, з одного боку, становить міжнародно-правовий механізм утворення та конституційно-адміністративний режим функціонування ЄС. З другого боку, Лісабонський договір заснований на повазі до національної конституційної традиції (28 національних конституцій і Лісабонський договір), про що йдеться у ст. 6 Договору про функціонування ЄС. За таких умов конституційний патріотизм виступає як антитеза регіоналізації в Європі, тобто оформлення ЄС як регіональної потуги у значенні Ф. Броделя чи І. Валерстайна в якості світу-держави. Адже ставиться під сумнів ефективність інституцій ЄС, про що існують певні ґрунтовні підстави. Глобалізація та регіоналізація цілком розкрила інституційну та функціональну кризу ЄС. З інституційного погляду є проблемним наявність трьох законодавчих інститутів – Європарламенту, Ради ЄС і Єврокомісії, що сприяє надмірній забюрократизованості ухвалення рішень. ЄС сьогодні доволі розбалансований функціонально, на що впливає міграційна криза та обмеженість компетенцій з фінансових та безпекових питань. Вони мають бути якомога швидше вирішені шляхом передачі частини повноважень національних держав відповідним інституціям ЄС.

Звертаючись до *питання безпеки та застосування зарубіжного права*, М. Савчин наголосив, що правова безпека чи правова визначеність є невід'ємною складовою принципу верховенства права. У цьому аспекті йдеться про визначеність стосовно можливих обтяжень та обмежень, які призводять до посягання на сутнісний зміст прав людини чи негативних наслідків для динаміки розвитку національної правової системи і забезпечення національних інтересів. Забезпечення національних інтересів у глобалізованому світі та розумність і розсудливість при запозиченні зарубіжного досвіду є наріжними каменем правової визначеності задля формулювання правових стратегій і політики.

Будапештський меморандум був однією зі складових політики ядерного роззброєння у світі, яка почала запроваджуватися із колапсом Радянського Союзу. Адже за його умовами незалежна Україна як країна із третім за розміром ядерним арсеналом у світі на той час відмовлялася від ядерної зброї в обмін на гарантії суверенітету і територіальної цілісності. Перше, що впадає в око при аналізові

Будапештського меморандуму, – непропорційність між поступками України та «гарантіями» Будапештського меморандуму. Адже ядерне роззброєння з економічного погляду полягало лише у сприянні переважно нашим північно-східним сусідом у позбавленні від ядерного арсеналу або переміщення такого на його військові бази. Інституціональний компонент Будапештського меморандуму базується на Статуті ООН, який є недосконалим щодо попередження та улагодження конфліктів, прикладом чого є тривале протистояння Ізраїлю із арабським світом чи заморожені конфлікти на пострадянському просторі, ескалацією якого є прояв зовнішньополітичного курсу Кремля. Процедурний компонент базується на рішеннях Ради Безпеки ООН та особливостях юрисдикції Міжнародного суду ООН (на його юрисдикцію має дати згоду країна, стосовно якої ініціюється розгляд справи), який проявився сповна – наш північно-східний сусід на засіданнях Ради Безпеки ООН як його постійний член (із сумнівною легітимністю, оскільки Росію не можна беззаперечно вважати правонаступником Радянського Союзу, який, як відомо, розпався). За таких умов ми отримали відсутність прийнятної процедури чи алгоритму розв'язку потенційної кризи, яка вилілася в акт зовнішньої агресії Росії.

Застосування зарубіжного права у діяльності конституційної юстиції. Для перехідних демократій, як і для сталих демократій є притаманним взаємний вплив у творенні єдиного транснаціонального простору конституційного права. Це пов'язано з тим, що незалежні судові установи схильні оперувати саме принципами права, оскільки спір про право супроводжується різним розумінням правових норм та конструкцій. Право на судовий захист заперечує ідею відмови судів від вирішення колізій та прогалин у законодавстві, оскільки така відмова є ніщо іншим як запереченням сутнісного змісту основного права. Таким чином, природа конвергенції судових юрисдикцій насамперед полягає у застосуванні загальних принципів права як інструмента аргументації судових рішень.

Крім того, це породжує конкуренцію судових юрисдикцій, адже залежно від особливостей національної правової системи суди по-різному схильні зважувати конституційні цінності та принципи. Конкуренція юрисдикцій може виникати по різних лініях, наприклад: а) верховні суди та наднаціональні інституції (Суд Європейського Союзу); б) конституційні суди, які захищають верховенство конституції, та наднаціональні суди; в) конституційні суди, верховні суди та міждержавні суди (ЄСПЛ). Тому при вирішенні таких спірних питань і наданні пріоритету певним підходам в ухваленні юридичних рішень, вимоги поваги до гідності людини мають мати вирішальне значення для формування спільної юрисдикційної діяльності. Саме формулювання спільних підходів через судову практику може лягти в основу формування глобального права і такий спосіб формулювання є традиційним поряд із *opinio juris* як засобу формулювання юридичних конструкцій і правил.

Насамкінець доповідач звертається до проблем *деліберативної демократії, економічних свобод та прав людини*. Дуже поширеною тезою у вітчизняній юриспруденції є міркування про корупцію як загрозу національній безпеці, звідси і правовій визначеності. Хоча насправді це не відповідає дійсності, адже корупція з погляду економічного аналізу права за Е. де Сото чи Р. Познером є лише трансакційними видатками, які компенсують надмірний формалізм у праві, від-

сутність верховенства права та гарантій прав і свобод людини, надаючи процесуальну економію в ухваленні рішень та доступ до ресурсів.

Обґрунтованість втручання публічної влади у вільний і відповідальний вибір особи (те, що прийнято називати приватною автономією) є серйозною проблемою сучасної юриспруденції внаслідок інфляції законодавства та посилення ролі регуляторних органів (концепту Administrative State). Проблема полягає, згідно з Ю. Габермасом, у гідності демократичної легітимації інститутів влади. Річ в утвердженні цінностей *res publica* – мистецтва здійснення спільної справи та забезпечення політичної інтеграції нації. «Звідси республіканізм є ніщо інше, як якість громадян, підзвітність і підконтрольність влади. Громадянство я розглядаю як інструмент ідентичності особи у її гідності та засіб політичної інтеграції нації. З цього погляду мультикультуралізм настільки допустимий, наскільки це дає змогу забезпечити політичну інтеграцію в суспільстві та безсторонність правил і процедур у межах національної конституційної традиції. Якість громадян надає свій ефект якості політичного процесу як відстоювання ідентичності індивіда та його суспільної інтеграції. Економічна інфраструктура доволі тісно пов'язана з незалежним правосуддям. Адже в умовах економічного суспільства головним покликанням суду є гарантії права власності, додержання контрактів та стабільності економічних відносин. На це також спрямовані юридичні формули про неправомірність відмови у правосудді у разі наявності прогалин, колізій чи інших недоліків у законодавстві».

Часткове розв'язання порушених вище проблем вирішує *електронне урядування*, яке може посприяти запровадженню стандартів прозорості у діяльності публічної влади. Запровадження електронного урядування дає змогу спростити надання адміністративних послуг і зробити їх доступнішими. При цьому виникає питання про захист персональних даних приватних осіб, оскільки при електронній фіксації фактів та обставин про певну особу, вони потенційно можуть стати миттєво доступними для третіх осіб і тут виникає небезпека зловживання з боку посадовців при оперуванні такими даними без відома цієї особи.

Гідність демократичної легітимації передбачає повагу прав меншин у контексті принципу недискримінації. Така вимога взаємного балансу базується на повазі до гідності людини, її свободи та вимог справедливості, як матеріальної, так і процесуальної. Зокрема, з питань біоетики виникає низка питань щодо забезпечення цілісності особи (*individual integrity*), фундаментальним принципом якого є заборона здійснення медичних експериментів без згоди, основою чого є повага до гідності людини та її приватної автономії (можливості вільного, без стороннього тиску, вибору). Таким вимогам мають відповідати вирішення питань щодо трансплантології, природи організмів із наперед заданими властивостями. Однак тут значну роль відіграє процесуальна справедливість, яка включає право заінтересованих осіб бути заслуханими, та вираження вільної волі особи, щодо якої вживаються певні медичні заходи. Підсумовуючи, доповідач зазначив, що сучасний конституціоналізм є продуктом революцій, оскільки конституції переважно не поставали внаслідок дії «старого права», конституції є антитезою відносин феодалізму. Водночас А. де Токвіль у «Старому порядку і революції» блискуче показав реальне співвідношення між еволюцією та революцією, надаючи перевагу саме еволюції. «На мою думку, у цьому співвідношенні відіграє

конституційна традиція, основу якої становить певна система соціальних цінностей та континуїтет. У контексті розвитку вітчизняного конституціоналізму я би виділив такі аспекти, які виражають інновації в праві: 1) реформування судової системи як необхідна умова захисту прав людини та органів національної безпеки; 2) забезпечення становлення реально діючого місцевого самоврядування та децентралізація влади; 3) розробка системи вирівнювання розвитку регіонів та узгодження регіональних політик; 4) визначення механізму передачі частини суверенних повноважень держави наднаціональним інститутам».

В. Смородинський попросив доповідача уточнити поняття конституційного патріотизму та його зв'язок із євроскептицизмом. **М. Савчин** відповів, що конституційний патріотизм, власне, і є ідеологією євроскептиків, яка робить наголос на ідентичності і яскравим прикладом якої є угорський конституціоналізм. Вони стверджують, що конструкт Європейського Союзу є занадто космополітичним, і в зв'язку з цим національні країни втрачають свою ідентичність, що це є надмірна уніфікація правових порядків. Наголошуючи на складності цієї проблеми, доповідач зауважив, що, з одного боку, Європа є єдиною завдяки певним уніфікаціям, однак, з другого – відповідні директиви є небезпечними, оскільки нав'язують системні рішення. У продовження дискусії **В. Смородинський** зазначив, що цілком погоджується з висловленими у доповіді тезами стосовно прав людини, оскільки, на його переконання, такі речі як конституційний патріотизм тощо не мають самостійного значення, а лише інструментальну цінність, позаяк здатні сприяти забезпеченню і захисту прав людини та повазі до людської гідності.

В. Речицький у своєму виступі звернув увагу на те, що наше суто формальне розуміння конституції як сукупності норм та принципів пов'язане з тим, що ми насправді не готові зазирнути в те, що є насправді в конституції. На його думку, конституціоналізм забезпечує дві речі, дві фази в житті людини: перша – коли ми вбираємо в себе щось, отримуємо освіту, обираємо роботу, місце проживання тощо; друга – коли ми інвестуємо це все у щось. Саме для максимізації цієї варіативності та свободи і потрібна конституція. Натомість в Україні сьогодні переважає протилежна – патерналістська – ідея.

Кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник керівника організаційного відділу Конституційного Суду України **Є. Бурлай** розкрив у своїй доповіді тему «Поняття «верховенство права» у вітчизняній доктрині і практиці: вимоги коректного використання», одразу зауваживши, що тема доповіді є небезпечною в аспекті того, що може свідчити про неабиякі претензії автора – щонайменше на достеменно обізнаність у тому, як застосовується поняття «верховенство права» в українській науці, юридичній та іншій практиці, а також на достеменно чітке розуміння того, що таке «верховенство права» і як з цим поняттям коректно поводитись.

Подібними чеснотами автор похвалитися не може. Верховенство права – надто сильний і популярний тренд у вітчизняній політико-правовій думці, щоб відслідковувати його стан та оцінювати його непрофесійно; на професійний аналіз й оцінку у цьому випадку автор аж ніяк не претендує. Крім того, він не в змозі систематично й цілеспрямовано вивчати категорію «верховенство права» у її змістовному аспекті. Це складний об'єкт досліджень, що потребує відповідального ставлення до себе і, знову ж таки, професійного підходу.

Водночас, на думку автора, факт визнання за верховенством права ролі актуального політичного гасла і, як наслідок, надзвичайно активної експлуатації цього поняття у різних ситуаціях і різних контекстах повинен мати наслідком здійснення своєрідного «логічного контролю» за тим, наскільки коректно і результативно воно використовується. Інакше збільшуватиметься ризик того, що розумна абстракція, здатна принести значну користь при її обережній імplementації у суперечливу українську дійсність, перетвориться на «формулу риторики» (С. Рабінович) і дискредитує саму ідею, що лежить в її основі.

Коректне використання категорії «верховенство права» має відповідати багатьом вимогам, визначати які у повному комплекті наразі навряд чи доцільно. Тому далі звернуто увагу лише на деякі моменти, які автора хвилюють особливо.

Коректне використання категорії «верховенство права» (як власне будь-якої категорії, що покладається в основу конкретного тематичного аналізу) змушує до того, щоб в кожному випадку її цільового використання (тема конференції або публікації, підготовка аналітичного документа, проекту нормативного чи ненормативного акта тощо) визначити *гранично конкретне значення*, конкретний аспект змісту цієї категорії, який покладається в основу цього аналізу. Для верховенства права це є особливо актуальним з огляду на вкрай абстрактний характер цієї категорії і безліч напрямів, що охоплюються її значенням. Якщо цього не зробити, то сама згадка про верховенство права як висхідну посилку аналізу, що передбачається здійснити, може виявитися непотрібною, зайвою. Можна, наприклад, запрограмувати проведення конференції на тему «Забезпечення громадян України професійною правничою правовою допомогою у світлі вимог принципу верховенства права» або якусь подібну тему. Тоді в будь-якому випадку необхідно вказати, який конкретний аспект принципу верховенства права тут мається на увазі, чітко визначити перелік відповідних вимог, далі розбити загальну тему на необхідну кількість конкретних підтем і структурувати відповідним чином подальший аналіз. Якщо цього не зробити, аналіз найвірогідніше буде зведений до обговорення методичних та організаційних питань забезпечення правовою допомогою в умовах сьогодення, що може бути й корисно, але жодним чином не стосується верховенства права.

Ще один момент суттєвого значення. «Верховенство права» в усіх випадках його застосування сприймається як дослідницька логічна одиниця, як концепт, як поняття; якщо так, то воно обов'язково повинне передбачати компактне змістовне значення. Природний шлях з'ясувати це значення – визначити поняття. Безумовно, визначення, дефініція у межах серйозного аналізу – не самоціль; водночас це необхідна передумова для того, щоб учасники діалогу, у межах якого відбувається аналіз, коректно розуміли одне одного й доводили до відома одне одного саме те, що один може довести, а інший – сприйняти. Однозначне робоче визначення дає змогу дослідникам (якщо їх більше ніж один) працювати «на одній хвилі». «Я не кажу вже про те, що в якийсь момент аналітичного процесу або (що частіше) по його завершенні виникає потреба транслювати здобуте знання суб'єкту, не підготовленому або мало підготовленому для цього (наприклад, передати його студентській аудиторії, фахівцю, що не є юристом, тощо)».

Що стосується поняття «верховенство права», то проблема його адекватного визначення виявляється (принаймні на вітчизняних теренах) дуже серйозною. Спроб такого визначення взагалі не дуже багато; більшість із тих, що є, побудована на більш чи менш повному перерахуванні складових верховенства права (тобто всупереч засадам елементарної формальної логіки). Крім того, висловлюються авторитетні думки про те, що «надзвичайна складність і багатогранність цього поняття робить безперспективною будь-яку спробу дати якесь універсальне визначення принципу верховенства права, придатне на всі випадки життя» (М. Козюбра). Загалом це справедливо; визначення, придатні на всі випадки життя, дійсно, навряд чи можливі. Але це не привід не мати будь-яких визначень взагалі як суто робочих інструментів для інтерпретації та трансляції знань.

Ще один суттєвий момент. Аби мати належну інтерпретацію того, що ми називаємо «верховенством права» (до речі, чи є впевненість у тому, що українське «*верховенство права*» є дійсно ідентичним англomовному «*rule of law*», яке є його прототипом і, власне, джерелом виникнення?), логічно проаналізувати обидві лексичні складові цього поняття – «верховенство» і «право». «Верховенство» тлумачні словники української мови визначають як «панівне становище, переважаючий вплив кого-, чого-небудь». Виникає запитання: щодо чого право повинно мати перевагу як елемент суспільного життя, якщо беззастережно стверджується про його верховенство? Нелегке питання.

Другою лексемою у парі є «право». Що таке право? Тут доводиться відсторонитись від усіх дискусій щодо цього поняття (яких не бракує) і погодитися з тим, що переважна більшість підходів, принаймні на вітчизняних теренах, все ж інтерпретує право як соціальний регулятор, специфічною рисою якого є нормативний порядок, вимоги якого є обов'язковими *для кожного, кого він стосується (загальна обов'язковість)*; до того ж ця обов'язковість є примусово захищеною відповідним чином організованою владою, *дія якої розповсюджується на усіх без винятку, хто охоплений згаданим нормативним порядком*.

Жодному з інших відомих суспільних регуляторів (політика, релігія, мораль, естетика, звичаї тощо) такі унікальні риси не властиві. І це автоматично зумовлює *домінуюче положення права* щодо кожного з цих регуляторів – у випадках, коли вони діють суперечливо до права. Йдеться, інакше кажучи, про *практичне домінування права як соціального регулятора в житті суспільства*. Тобто право, *якщо воно реально діє* і виконує відповідні соціальні функції, рятуючи людей і суспільство від великих і малих руйнацій за умов системної соціальної конфліктності, *є чинником домінування в суспільстві, явищем, що практично верховенствує*. І навпаки: якщо в суспільстві виникає потреба у спеціальних зусиллях щодо забезпечення верховенства права, це означає, що воно як таке належним чином не діє й очікуваного від нього виконання необхідних функцій не здійснює.

Якщо це так, додавання до поняття права доповнення «верховенство» породжує поняття з тавтологічним змістом, практичний зміст якого незрозумілий.

Ще один момент, логічно прямо пов'язаний із попереднім. Чи не дає змогу нам щойно згадане вважати ті речі, які наразі зазвичай позиціонуються як елементи верховенства права (верховенство конституції, законність, правова визначеність, пропорційність, обмеження дискреції тощо) звичайними принципа-

ми належного правового регулювання? Підставою, що дає можливість ствердно відповісти на це запитання є хоча б те, що навіть для юристів радянської доби більшість із цих елементів аж ніяк не є якоюсь новацією; усі вони в тій чи іншій модифікації вважалися раніше і вважаються нині необхідними інструментами нормального правового регулювання.

На думку доповідача, будь-які серйозні аналітичні розвідки щодо верховенства права будуть успішнішими, якщо будуть належним чином враховувати історичний момент та передумови появи цього поняття, а також соціальний зміст, який воно (або його аналоги) мало відтворити. Воно виникло в Європі у другій половині ХІХ ст. як констатація надмірної сили, яка виявилася сконцентрованою в руках осіб при владі, за умов стрімкої індустріалізації, урбанізації, технологізації суспільного життя, швидкого прогресу у винайденні та масовому виробництві зброї та інших засобів винищення людини людиною тощо. Це було слушною реакцією прогресивно мислячих юристів та філософів на характерні соціальні зміни, яка, втім, не врятувала людство ні від руйнівних війн, ні від встановлення вишукано жорстоких авторитарних режимів у цитаделі політичного лібералізму, якою завжди виступала Європа. Після Другої світової війни гасло верховенства права було піднято на прапори Ради Європи – пан-європейської інституції, що взяла на себе благородне завдання захистити європейців від їх власних держав; предметом верховенства права вважалось при цьому здійснення влади і відносини між особою і державою (див. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні. Венеція, 25–26 березня 2011 р.). Однак чи може верховенство права практично означати щось більше, ніж нормальне правове регулювання за умов, коли держава має конституцію (з чітко прописаними повноваженнями основних суб'єктів влади), закони, що відповідно до неї регламентують найбільш проблемні аспекти людського життя, і коли як держава (її орган чи посадова особа), так і її громадянин виступають однаковою мірою суб'єктами права, тобто пов'язані між собою відповідними правами та обов'язками? Якщо право нормально діє, якщо обопільні права та обов'язки усіх суб'єктів права реалізуються, навряд чи у громадянина та його держави виникатимуть претензії одне до одного. Якщо ж правове регулювання дає збої, неодмінно виникне напруження, яке зрештою спровокує соціально-політичний рух «боротьби за верховенство права».

Доповідач зазначив про те, що будь-який серйозний аналіз у межах досліджень верховенства права буде успішнішим, якщо враховуватиме, що згадане поняття і його складові відтворює відповідний правовий ідеал і не може бути на 100% реалізоване в реальному житті суспільства. Так, наприклад, вимога законності як складової верховенства права має конкретну межу свого здійснення, оскільки далеко не всі суб'єкти схильні обмежити себе законом, особливо там, де це принципово суперечить вимогам раціональності (політика, економіка). Так, зокрема, політику вважається «брудною справою» у будь-якому суспільстві. Мабуть, це пов'язано з тим, що дії політиків далеко не завжди узгоджуються із вимогами закону і моральними заповідями (чесноти, які беззастережно вимагаються від пересічних громадян). Або вимога визначення дискреційних повноважень. Вона містить «суперечку в об'єкті»: що ж це за дискреційні повноваження, якщо вони визначені? Тоді йдеться вже про звичайні повноваження і про їх на-

лежне здійснення; що ж до дискреції, то вона завжди має місце, оскільки гранично чітко, до дрібниць, жодні повноваження нормативно не пропишеш; у сфері дії будь-якого суб'єкта влади завжди виникають і виникатимуть не передбачені актом ситуації. Тут, мабуть, згадано далеко не всі вимоги коректного використання поняття «верховенства права» в умовах українських політичних, правових і наукових реалій. «На мою думку, такі вимоги варто з'ясовувати й аналізувати й надалі – з єдиною метою: щоб розвідки, пов'язані з верховенством права, були гранично предметними; тоді вони неодмінно виявляться практично корисними, а не лише сповненими “мантри” – насиченості духом значної, красивої ідеї (про таку “мантру” нещодавно емоційно писав професор М. Крігер з Університету Нового Південного Уельсу, Сідней, Австралія)».

На завершення доповідач ще раз згадав про ідентичність проблеми верховенства права та звичайної проблеми належного правового регулювання. Згадаймо: грецькі мудреці однозначно говорили про закон як про володаря над правителями (Плутарх). «Стародавні римляни визначали право у спосіб, надзвичайно далекий від ототожнення його із законом – як *ars boni et aequi* (мистецтво добра і справедливості); як на мене, – дуже цікаве і функціональне визначення. Вони ж визначали правосуддя як “незмінну і неухильну волю надавати кожному його право” (*Justitia est constans et perpetua voluntas jus suum cuique tribuendi*). І вони ж проголошували: “*Fiat iustitia pereat mundus!*” (Нехай здійсниться правосуддя, хоча б загинув світ!). Чи можна вимогу верховенства права висловити більш досконало? У сучасних умовах включно?»

Із висновками та рекомендаціями виступили модератори попередніх круглих столів: **В. Смородинський**, кандидат юридичних наук, доцент («Верховенство права і реформа адвокатури»); **С. Погребняк**, доктор юридичних наук, професор («Реформа антикорупційного законодавства і практика його застосування як передумови верховенства права»); **Д. Вовк**, кандидат юридичних наук, доцент («Толерантність в умовах постконфліктного суспільства та верховенство права»); **Ю. Пономаренко**, кандидат юридичних наук, доцент («Верховенство права і реформа державної служби»).

За наслідками круглого столу «**РЕФОРМА АНТИКОРУПЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА І ПРАКТИКА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЯК ПЕРЕДУМОВИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА**» були сформульовані такі рекомендації та пропозиції.

1. При організації боротьби з корупцією необхідно враховувати, що у вказаній сфері розподіляють два терміни – клієнтизм і корупція. Корупція – це поведінка особи в суспільстві, тоді як клієнтизм – це саме неформальні суспільні відносини. Найбільша проблема України полягає в тому, що в країні сформувалася система клієнтизму. На відміну від західних країн, де існує корупція, проте немає клієнтизму, в Україні наявний клієнтизм і корупція як наслідок клієнтизму. Для того щоб дійсно мати результат у подоланні корупції, необхідно розірвати це «порочне коло».

2. Необхідно мати на увазі, що для руйнування неформальної клієнтистської мережі в Україні повинні бути зроблені послідовні кроки зі зміни законодавства, коли прибираються ризики отримання неформальної вигоди. Наприклад, якщо говорити про звичаєву корупцію, *pity corruption*, то необхідно рухатися

у напрямку переведення більшості адміністративних послуг в електронне урядкування, коли люди не стикаються з чиновниками, і, відповідно, є відстороненими від неформальних стосунків з ними. Якщо говорити про політичну корупцію, то необхідним заходом в цьому контексті є створення законодавства, в якому не закладені корупційні ризики. І таким чином буде поступово зруйнована подібна система неформальних стосунків.

3. Абсолютне винищення корупції є неможливим та утопічним. Завдання держави та громадянського суспільства в цьому контексті може полягати лише в протидії вказаному явищу тією мірою, щоб воно не впливало на політичні, соціальні та економічні процеси в країні. Необхідно намагатися не допустити ситуації, коли корупція стає стрижнем політичної і правової системи, як це притаманно сьгоднішнім реаліям українського суспільства.

4. Зацікавленість політичної еліти в боротьбі з корупцією з'явиться в Україні лише тоді, коли будуть зроблені системні ліфти у сфері державного управління. Системні ліфти з погляду просування на відповідні щаблі влади людей, які не тільки теоретично розуміють, що з корупцією необхідно боротися, а для яких протистояння з корупцією є внутрішньою потребою. Інакше кажучи, необхідною умовою ефективного протистояння корупційним явищам є утворення нових політичних еліт, які оберуть боротьбу та неприйняття корупції своїм головним завданням в управлінні країною.

5. Корупція є абсолютно комплексною проблемою, але основна її причина лежить у тих традиціях, які закладені в українському суспільстві. Корупція походить із багаторічних, багатомісячних традицій, які зламати дуже непросто. Боротьба з корупцією, таким чином, починається тоді, коли кожен, або більшість представників українського суспільства, починає усвідомлювати згубність цього явища. Не погоджуватися з тим, що воно згубне, а внутрішньо усвідомлювати, у чому його згубність. Для цього необхідно підвищувати серед населення обізнаність та знання щодо шкоди, які корупційна діяльність завдає належному функціонуванню державного механізму в Україні.

За наслідками дискусії учасники Круглого столу **«ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І РЕФОРМА АДВОКАТУРИ»** запропонували такі рекомендації у сфері реформи адвокатури:

1. Реформу адвокатури слід розглядати як необхідну й значущу складову як судової реформи, так і реформи національної правової системи України загалом. Європейський цивілізаційний вибір України вимагає впровадження європейських принципів надійного гарантування та ефективного захисту прав людини, одним із найважливіших класичних засобів якого є адвокатура. Принципи її організації та діяльності мають відповідати цивілізованому європейським стандартам, основні з яких, заради їх подальшої конкретизації та сталого забезпечення, слід закріпити як на конституційному, так і законодавчому рівнях.

2. Адвокатську монополію як інструмент якісного, ефективного захисту прав людини, що діє в деяких європейських державах, має бути впроваджено в Україні не нормативним, зокрема конституційним, а еволюційним шляхом (як це й сталося у розвинутих західних правових системах), поступово, з обов'язковим попереднім фаховим обговоренням та з урахуванням вітчизняних економічних, політичних та ментальних чинників.

3. Специфіку адвокатської діяльності, її ролі та завдань у національній правовій системі (передовсім як ефективного інструменту забезпечення прав людини) слід урахувати на всіх рівнях системи підготовки професійних адвокатів – від програм вищих навчальних закладів правничої освіти, окремих спеціальних освітніх курсів у цих закладах до програм безперервного підвищення кваліфікації чинних адвокатів. Водночас на всіх цих рівнях будь-яка монополізація підготовки фахівців окремими установами є шкідливою, оскільки з великою ймовірністю призведе не до підвищення професійного рівня вітчизняної адвокатури та захисту нею прав людини, а лише до подорожчання відповідних освітніх послуг.

4. Адвокатуру та її проблеми слід розглядати передовсім не як відокремлену закриту професійну корпорацію, а як соціально значущий інститут, метою та змістом діяльності якого є ефективне забезпечення в Україні прав людини, законності, юридичної визначеності та інших вимог верховенства права.

За наслідками круглого столу **«ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПРАВОВА ЦІННІСТЬ»** учасники зробили висновки, що толерантність не є сутнісно-правовою цінністю у тому сенсі, що вона є соціальним явищем, яке існує поза правовою системою і входить у право як об'єкт правової охорони. Толерантність – ціннісна установка, яка ламає архетипи традиційної моральності і, крім того, давні архетипи доморальнісної соціобіологічної регуляції. Йдеться передусім про архетип «свої – чужі». В цьому сенсі шлях до толерантності, що проходить українське суспільство, так само включає зміну парадигми мислення з протиставлення «своїх» і «чужих», хто б ними не був, на інклюзивне мислення, яке максимально дистанційоване від апріорного закріплення статусу ворога за певними суспільними групами, прошарками, прихильниками тих чи інших переконань та орієнтоване на максимальне залучення всіх членів суспільства до діалогу та включення них до суспільних інститутів і можливості користування перевагами життя у суспільстві.

Українське суспільство навіть на тлі війни є загалом толерантним. Навіть політичні питання розділяють соціум лише там, де йдеться про реальні загрози збереження України як політичного організму і культурної спільності. Соціологічні опитування показують, що іншими явними «точками» нетолерантності залишаються релігія, ставлення до ЛГБТ-людей, в окремих регіонах – до певних національностей.

Одночасно з цим війна як найбільша сучасна проблема толерантності становить суттєвий виклик толеруванню іншого. Зростання нетолерантності на тлі військового протистояння на Донбасі, інформаційної війни, яку веде Росія проти України, є певною мірою об'єктивним наслідком цих подій. Крім того, «дух» війни є згубним не лише для територій, які відчували на собі обстріли чи бомбування. Він огортає і мирні території, змушуючи людей шукати винних у тих негараздах, що відбуваються. І тут у повний зріст постають тіні «чужих» з минулого – від національних менших, які нібито займають непропорційно важливе становище у державі чи є за своєю природою «злочинними» або «ненависницькими до всього українського», до всіх незгодних із політикою чи певними кроками держави, бо ця незгода, мовляв, має лише одне пояснення – заангажованість (корумпованість) Росією.

Держава мусить шукати відповіді на ці запитання і виклики. Найпростіше політичне і юридичне пояснення цього полягає у міжнародно-правових зобов'язаннях і геополітичному курсі, обраному Україною. Угода про асоціацію з Європейським Союзом містить згадку про те, що права людини, зокрема і права меншин, а так само повага до різноманітності визначені як основа політичного діалогу України і ЄС.

Проте справа не лише в цьому. Толерантність є передумовою й одночасно складовою доктрини верховенства права. Зокрема, вона становить суттєву передумову забезпечення юридичної рівності і пропорційності втручання у права. Толерантність важлива і для іншої європейської правової цінності – демократії. Демократична держава заснована на постійному, часто досить жорсткому чи навіть конфліктному обговоренні стратегій суспільного розвитку. Умова підтримки життєдіяльності демократії – визнання суб'єктності за всіма учасниками суспільного діалогу, зокрема тими, що мають протилежні погляди. Зрозуміло, що тут є певні межі. Той, хто є нетолерантним, не може розраховувати на толерантність інших. Так само суспільство і держава не мають толерувати тих, хто очевидно загрожує соціуму як такому, ставить під сумнів його виживання (наприклад, терористи), хоча і до таких осіб мають діяти імперативні норми про права людини. Нарешті, за межами толерантності не існує багатьох фундаментальних прав. Свобода думки, релігії, творчості, зібрань, академічна і мистецька свобода, якщо не історично, то концептуально народжуються з ідеї терпимого ставлення до когось, хто відрізняється від більшості.

Тож побудова держави, що керується правом, та становлення ліберальної демократії неможливе без гарантування толерантності, навіть в умовах війни. У цьому сенсі толерантність – це не просто мета суспільного розвитку чи складова політики, що проводить держава, остання має низку безспірних зобов'язань із забезпечення толерантності, саме юридичних зобов'язань, які дають можливість індивіду звертатися за юридичним захистом.

Відповідно, військовий конфлікт, погана економічна ситуація тощо не можуть слугувати підставою для відмови від зазначених зобов'язань. Випадки заборони маршу рівності у Львові чи де-факто примусового переселення ромської громади в Одеській області через позицію місцевої громади, яка звинувачувала ромів у злочинах і наркоторгівлі, потурання місцевої влади в окремих регіонах на Заході і Півдні в обмеженні прав релігійних меншин релігійною більшістю показують, що Українська держава не завжди сприймає свій обов'язок захищати іншого, того, хто належить до меншини, як юридичний, тобто такий, що потребує безумовного виконання.

Наведені моменти визначає ті рекомендації у сфері правової політики, які можна запропонувати:

1. Держава повинна на рівні законодавства прагнути формалізувати свої зобов'язання у сфері підтримки толерантності. Йдеться як про позитивні норми, які мають культивувати толерантність у суспільстві (заохочення різноманітності, антидискримінаційні заходи, освітні курси з толерантності на всіх рівнях навчання тощо), так і про норми щодо застосування примусових заходів і юридичної відповідальності до тих, хто своїми діями демонструє зневагу до інших, дискримінує чи обмежує права меншин, проявляє до них агресію тощо.

2. Суди мають відійти від сприйняття нормативно-правових актів у сфері толерантності і недискримінації як декларативних і таких, що висувають швидше побажання, поради чи заохочення до органів влади, роботодавців, освітніх закладів тощо у названій сфері, ніж імперативні вимоги.

3. Анексія Криму, війна на Донбасі, суттєве погіршення економічного становища є факторами, які провокують сплеск нетолерантності, тож в такі періоди держава має посилено захищати потенційних жертв такого сплеску – етнічних, релігійних, сексуальних та інших меншин.

4. У відносинах більшості і меншості держава має передусім виконувати роль арбітра та захисника прав людини, а не сторони таких відносин. Традиційні цінності і мораль слід використовувати дуже обережно при визначенні напрямків державної політики. Вони дуже рідко можуть розглядатись як самостійний об'єкт захисту у демократичній державі. Держава має усвідомлювати, що її основна місія – захист свободи: свободи релігії, а не релігії, свободи вибору моральних пріоритетів, а не самих цих пріоритетів, свободи суджень, а не їхнього змісту.

За підсумками обговорення, учасниками круглого столу «**ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І РЕФОРМА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ**» було сформульовано низку рекомендацій.

1. Реформа державної служби в Україні має вписуватися у тенденцію відмови країни від соціалізму і відповідати її устремлінням у побудові капіталізму. Подібний перехід до ринкової економіки визначає роль чиновника у державі, яка в капіталістичній країні має бути дещо скромнішою, ніж в соціалістичній. Державний службовець нового зразка має ретельно виконувати свої обов'язки, працювати над певними приватними проблемами, але не втручатися надміру в приватноправову сферу. Він має зосереджувати увагу на забезпеченні гарантій для ведення підприємницької діяльності, а не на реалізації державного контролю.

2. Необхідно більш ретельно підходити до регламентації повноважень держсекретарів у міністерствах, оскільки вказана посада відіграє важливу роль у забезпеченні стабільної роботи відповідного центрального органу виконавчої влади при зміні його політичного керівництва. Державною службою у міністерстві має керувати державний секретар, а міністр не повинен мати жодного стосунку до вказаної сфери. Міністр – це лише керівник центрального органу виконавчої влади, який займається реалізацією державної політики та проводить її через виконавчу структуру цього органу. Головним завданням у цьому контексті є створення професійної державної служби, яка буде стабільно розвиватися незалежно від зміни політичного керівництва країни, забезпечуючи, таким чином, зростання професіоналізму державних службовців.

3. У зв'язку з цим потрібно коректно розмежувати повноваження міністрів і державних секретарів. Необхідним заходом у вказаній сфері є внесення змін до Закону України «Про Кабінет Міністрів України» і Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», оскільки в перехідних положеннях Закону України «Про державну службу» це розмежування реалізовано не повною мірою, а також із допущенням деяких помилок. Наприклад, відповідно до чинного законодавства у міністра вилучено право скасовувати накази заступника міністра на тій підставі, що тепер така посада відсутня. Але на заміну цієї норми

не було передбачено право міністра скасовувати накази державного секретаря. Вказана прогалина у нормативному регулюванні може призвести до негативних наслідків, оскільки саме міністр несе відповідальність за роботу міністерства і повинен бути уповноваженим зупиняти будь-яку діяльність державного секретаря, яка суперечить вимогам закону.

4. Конкурсний відбір державних службовців вищого рівня не має ставати знаряддям розмивання політичної відповідальності Президента України та Кабінету Міністрів України, яке може мати місце у разі протиправних дій з боку посадовців, призначених ними на державну службу. Проходження такими особами незалежного конкурсу не повинно перетворюватися у знаряддя перекладання відповідальності за можливу протиправну діяльність вказаних посадовців на громадськість.

5. Президента неможливо позбавити права відмовитися від затвердження кандидатури посадовця категорії «А», яку пропонує конкурсна комісія вищого корпусу державної служби, оскільки з погляду Конституції неправильно трактувати президента як виконавця технічної ролі при призначенні таких службовців. Президент завжди має право розсуду у вказаних питаннях, але він також зобов'язаний відмовити у затвердженні кандидатури, яка пройшла конкурсний відбір, якщо, наприклад, подана кандидатура не відповідає вимогам закону, якщо про неї є компрометуюча інформація тощо. Крім того, у подібних ситуаціях президент має вмотивовувати причину відмови, доносити до суспільства свою позицію та наводити нормативну аргументацію відповідного рішення.

6. Матеріальне забезпечення професійних кадрів державної служби не має призводити до їхнього суттєвого збагачення. Головними перевагами, які надає державна служба, мають бути фінансова та соціальна стабільність службовця. Проте задля залучення талановитих кадрів до корпусу службовців необхідно, по-перше, створювати конкурентні соціально-економічні умови державної служби, по-друге, підвищувати престиж і популярність серед населення професії державного службовця, що має позитивно вплинути на кадрове наповнення чиновницького апарату в Україні.

Д. ВОВК

кандидат юридичних наук, доцент

С. МАКСИМОВ

доктор юридичних наук, професор

Ю. РАЗМЄТАЄВА

кандидат юридичних наук

О. СИДІЛЬНИКОВ

кандидат юридичних наук

В. СМОРОДИНСЬКИЙ

кандидат юридичних наук, доцент